

Повість

Полк живе довше, ніж людина. То тільки солдати падають, як осінні листя. Часом завірюха одним подувом обламає взводну парость, а то й ротна гілка надломиться, а полк стоїть, як окоренок. Пошрамований артилерійськими громами, обпалений полум'ям війни, а тримається.

Полягли славні хлопці над Віслою, захлинулися в болотах Валу Поморського, потонули в гіркій воді Колобжегу, попливли за течією Одри до моря. Здавалося, загиблі під Берліном будуть останніми, хто пережив перший тиждень травня, той раніше посивіє, ніж помре. Але не так сталося, як гадалося. Відтоді вже рік минув, а полк і досі на ніч не роззувався, бойовими набоями його постачали краще, ніж хлібом, викреслюючи фіолетовим чорнилом полеглих із списків особового складу.

До старої пісеньки тоді доточилися нові слова:

Допоки хліба колосяться спілі,
брат зброю ладнає, щоб стрелити в брата,
довкола лиш пуста й хати погорілі,—
невтомній піхоті не час спочивати.

Співали всі — і ті, хто ще й тижня не прослужив, і ті, хто вже сім літ не знімав військових мундирів. Співали голосно, а самі собі думали тихенько, що час би вже й відпочити, землю орати та діток плодити. Тим часом усе складалося навпаки — люди не бігли стрімголов з відрами на пожежу, а, забачивши під рідною стріхою вогонь, утікали якнайдалі; гайвороння гуком не сполохаєш, бо воно зліталось туди, де чути було рушничні постріли.

Тієї весни скиба лягала за плугом червоно. Кожен бачив — то від мишви, що розплодилась як ніколи, однак було моторошно — здавалося, земля просякла кров'ю, й досить грудку стиснути в кулаці, як кров проступить між пальцями.

Може, по великих містах було інакше, може, по інших краях спокійніше, але там, де полкові наказано було нести службу, люди й досі падали, немов те листя. Дошок було менше, ніж загиблих. Траплялося, товариша споряджали до вічного сну не в труні, а в плащ-накидці, й за подушку слугував камінь. Однак пробуджувалася вже надія, що все незабаром скінчиться, бо дедалі більшало новобранців, сірі батальйони зазеленіли від новеньких, шойно з-під голки, мундирів.

Дуб не скидає старого листу цілу зиму, аж до останніх, напровесні, морозів, і лише тоді пускає його за вітром.

Чи не так і полк?

Хтозна. Не було нагоди пересвідчитися. Лише коли пішли чутки, наче шестеро із старої гвардії йде на цивільну службу, а не до землі сирої, то кожен убачив у тому добрий знак. А хто мав змогу, ішов до штабу подивитися, як виглядатиме така подія.

На старому панському вигоні, витолоченому й роз'їждженому військом, марширувала по присохлій калюжі рота новобранців. Паски ще не встигли потемніти від дощу, свіжо ясніли приклади карабінів, без-

порадно стирчали різки щойно виданих кашкетів, невміло надітих на бриті голови. В їхніх очах ще чаївся новобранський перестрах, аби не прогавити якоїсь команди, рівно тримати карабіни. Співаючи, хлопці роззявляли роти, як від гарячої картоплі:

Цариця полів — найперша в бою,
боронить піхота вітчизну свою!
Честь піхотинця високо нести
готуйся, солдате, щоб контру змести.

А що ближче підходила рота, то голосніше лунав спів, і шереди четвірок були стрункі, мов на параді. Всі чекали, коли надійде остання четвірка, але тут щось пригальмувало рух колони. Рота певний час марширувала на місці, завзято виспівуючи одні й ті ж куплети, згодом зовсім зупинилась, але співати не переставала. Замикаючі, відступивши на півкроку, відслонили оту шістку, яка першою із «стариків» мала йти «на цивільну» й вишикувалася по той бік дороги.

Через той спів нічого не було чути, але капітан щось читав з аркушика, певно, прізвища, бо солдати по черзі ставали «струнко». Зрештою, для тих, хто прийшов до штабу, прізвища не мали значення — вони як облупленого знали кожного солдата.

На правому фланзі шістки стояв Шеф. На його погонах блищали зроблені зі срібних есесівських позументів нашивки старшого сержанта. Старий, заправаний мундир застебнутий аж під шию. З-під одягненого трохи набакир кашкета, в який було встановлено пружкий дріт, біло пасмо волосся. Виблискували на сонці рівно пришпилені відзнаки: ще довоєнний Хрест незалежності, Хрест хоробрих з потрійним окуттям, золота й срібна медалі «Заслуженим на полі слави» і, нарешті, відмінний від решти радянський орден Слави.

Другим стояв капрал Корба, чорноволосий, як циган; козилок його кашкета геть засмальцювався в тому місці, до якого доторкаються, віддаючи честь. Із-під коміра виглядав краєчок хустини, яку Корба носив на шиї взимку й улітку, казали, навіть на ніч не знімав. Від гудзика до кишені на грудях золотів товстий ланцюжок годинника. Довгостволий

шаузер у дерев'яній кобурі, теж трофейний, звисав аж до колін на во-матроськи довгій портупейі.

Далі стояли Цабе й Соб, різні, мов тичка й помідор, але нерозлучні, схожі своєю селянською покірністю долі, з похиленими плечима і трохи відставленими в боки ліктями. Вони теж були в кашкетах, низько насунутих на лоб, щоб козирок добре затіняв очі, але в їхніх кашкетах не було дроту. Тільки вони прийшли сюди з рюкзаками, й то, мабуть, нелегкими, бо ремені аж пов'їдалися в плечі. За спиною кожного був карабін, а важкі торби по боках — ущерть напхані гранатами. Обидва дістали за Колобжег бронзові медалі «Заслуженим на полі слави», які вийняли з коробочок і начепили на мундири з нагоди прощальної вродчистості, певно, так їм звелів Шеф.

Передостаннім стояв Граф, наймолодший у полку старший стрілець, хлопчина, якому ще й вісімнадцяти не минуло. Його обличчя, ніжне, мов у дівчини, було задумливим і сумним. Він стояв струнко, трохи роззявивши рот, ніби хотів поскаржитись. Свій автомат, що висів у нього через груди, він стискав так міцно, що навіть за сорок кроків було видно, як йому побіліли пальці.

Ну, а обличчя сержанта Суворого було, як завжди, непроникне. Автомат із складним прикладом, вичищений і доглянутий, як лялечка, теж звисав у нього через груди, але руки — величезні лапища, в які пов'їдалося рушничне масло, — лежали на зброї спокійно й легко, ніби епочивали од трудів ратних. Над лівою кишенею на вилинялій стрічці висів Хрест хоробрих — нагорода ще за Леніно. На коліна й лікті мундира він сам понашивав брезентові латки для міцності. Але гаплик на комірці лишив незастебнутим, можливо, від хвилювання. З-поміж усіх лише він усміхався спокійно, проте слід було мати на увазі, що усміх той, якщо дивитись у профіль справа, здавався веселим, а зліва — дещо загадковим, бо шрам, що розтинав його брову та шоку, стягав шкіру, й око примружувалося чи то хитро, чи то глузливо.

Усі шестеро вишикувалися перед капітаном, який зачитував наказ. Біля штабу стояли охочі подивитись, а новобранці зупинилися посередині. Спів про піхоту — царицю полів нарешті втих, і можна було вже хочуть голос капітана, що зачитував останні пункти:

— Поіменовані вище відбувають до штабу дивізії, здають зброю, як непотрібну їм надалі, здають іншу військову амуніцію, а тоді отримують цивільні документи...

У цьому місці капітан мав би подати команду «струнко», назвати своє звання та прізвище, але не став цього робити, бо вийшло б трохи не до ладу. Він додав ніби неофіційно:

— І я все те підписав.

На якусь хвилю запала тиша, наш капітан, який командував розвідкою ще за Бугом, почувався ніяково, без звичайної рішучості, хотів був щось іще сказати, але стримався й, склавши папірець з наказом учетверо, сунув його в кишеню.

— Вільно... Розійдись!

Стрій зламався, ніхто ще не міг збагнути, як то воно буде тепер, коли капітан уже не їхній командир. А коли той перестрибнув через калюжу й підійшов ближче, всі заоберталися до нього, чекаючи, що він скаже, вже не з папірця, а від себе.

Здавалосьь, вони борються з хвилюванням — так довго були гуртом, не раз чули, як смерть видзвонює косою, тож тепер усім стислося серце, бо то вже був кінець, бо вже ніхто більше ніколи...

В ту мить, коли капітан перестрибував калюжу, хтось біля штабу почав насвистувати мелодію пісні про піхоту. Пісні, в якій ішлося про те, що хай там дощ чи сніг, пісок чи болото, а тебе завжди кличе сигнал тривоги. Слів, звичайно, не було, але всі розуміли, що це насвистування — для отих шістьох. Своєрідний гімн полкової розвідки.

Не діло, однак, стояти без кінця. Всі з полегшенням сприйняли перші слова капітана, котрі сполошили задуму, перервали мелодію, й навколо знову запанували шум і гамір.

— Ну, їдьте. Спокійніше буде на серці, коли не бачитиму вас.

Капрал Корба роблено засміявся, виїняв з кишені трофейний годинник — старомодну цибулину на золотому ланцюжку — й подивився, котра година.

— Невже ми справді цивільні? — спитав він, розстібаючи кітель, і поправив на шиї ту барвисту шовкову хустину, невідомо де доп'яту, мабуть, ще на Празі¹. — І козиряти не треба...

— Хіба що добровільно, громадяни, — відповів, усміхаючись, капітан.

— Відтепер козирятиму тільки тим, хто матиме до мене інтерес, і то великий. — Корба показав пальцями, ніби перелічує гроші, а потім на підтвердження, що тепер його вже ніщо не обходить, зухвало додав: — І тим, до кого сам я матиму інтерес.

Капітан не полюбляв подібного пасталакання, але цього разу нічого не відповів, лише знову всміхнувся, тож капрал знизав плечима, сунув руки в кишені й, відвернувшись, рушив до бувалої в бувальцях полуторки, на якій вони мали від'їжджати.

— Нічого? — підходячи ближче, запитав капітана Граф.

— Нічого. Але в списку загиблих теж немає.

— Третій тиждень... — сумовито промовив хлопець і, поклонившись, як учень у школі, рушив за Корбою.

— Сам кажеш — сестра не любить писати, а мати, може, захворіла. Як утікали, то ні паперу, ні олівчика... — пробував утішити його Суворий, ідучи на півкроку позаду. Він ще промовляв щось заспокійливе, але що саме — важко було почути.

— Ваші наміри без змін? — запитав капітан тих двох з рюкзаками, що й досі нерухомо чекали команди, якої вже не мало бути.

— Без змін, — потвердив курдупель Соб, задираючи підборіддя й намагаючись утягти живіт по команді «струнко».

— Нам аби разом, звичайно, — почав пояснювати довготелесий Цабе, схилиючись над командиром. — Та дві хатки муровані, та млинчик такий-сякий, бо дітям хліба настати нелегко.

— Жінок ще не маєте, а вже про дітей...

— Будуть, — запевнив Соб, випинаючи шию.

— Нас тільки двоє з усього села. — Цабе здивувався, що командир все про них забув, тож вирішив ще раз нагадати: — А вже оскільки нас лише двоє, то щоб не забули...

— Знаю, знаю, — перервав його капітан. — Мені все відомо, і в дивізії теж попереджені. У штабі на вас чекає направлення і квиток від Санока аж до Одри.

— Добре! — Соб хотів був козирнути, але Цабе притримав його за руку, і вони один за одним, уже по-цивільному, по-селянськи вклонилися.

— Я звелів покласти в кузов ящик з-під набоїв, — звернувся командир до Шефа. — Там кілька бляшанок консервів, трохи сала, самогон. Одразу за перевалом, у містечку, передайте. Вже не в службу, а в дружбу. Номера будинку не пам'ятаю, але там кожен знає.

— Догодила якась? — поцікавився Шеф.

— Зовсім інша річ. Поручика Зелінського знали?

— Ні. В нашому батальйоні такого не було.

— Він з партизанів. Прибув до дивізії наприкінці сорок четвертого. Дістав легке поранення в Колобжегу, а важке в Берліні. Мусили бачити: Зелінський. Він таки вижив, і це передача для нього...

— Не чув. Але передам, — перервав розмову Шеф, кинувши погляд на полуторку, що стояла неподалік.

¹ Так називається район Варшави на правому березі Вісли.

— Мало не забув — коли питатимете, то не Зелінського, а Березу. Кличка така.

— Слухаю, громадянине капітан.

Коло автомобіля метушилися, ладналися у дорогу. Соб і Цабе розгойдали напхом напханий брезентовий мішок і гей-гоп! — кинули його через борт, аж загуркотіло.

— Тепер уже без команд...— Капітан знов усміхнувся й зробив такий рух, ніби поривавсь обняти старшого сержанта, притиснути його до грудей, але Шефа налякала така непередбачена військовим статутом вільність. Він сахнувся, відступив на півкроку, й вийшло так, що вони навіть не потисли один одному руки.

— Так точно, ясно, що тепер уже все буде без команд...— пробурмотів він собі під ніс і, знизавши плечима, подався до грузовика.

Шеф замислено постояв біля капота, тоді сперся на крило. Він вагався, як тепер усе буде. Хто, наприклад, подасть команду від'їжджати, адже командувати нікому... Граф, якого Корба посадив у кабінку, хотів був поступитися місцем, але капрал заперечливо махнув рукою.

— Сиди, як тобі зручно,— так і напрошувався на конфлікт Корба.— Навіщо мені з якимось унтером теревенити, коли я можу порозмовляти з інтелігентним чоловіком, який не військовий статут, а вірші напам'ять читатиме чи фільм переповість, щоб не нудно було в дорозі.

Слухаючи цю балаканину, Шеф одшпилив з грудей свої відзнаки, загорнув їх у шматину і сховав у торбинку, а торбинку — до кишені. Не мовлячи й слова, він став однією ногою на підніжку, другою на край сидіння й заліз у кузов.

Корбу, в якому нуртувало бажання над кимось познущатися, розгнівала сержантова покірливість. Оскільки Цабе стояв найближче, він зігнав злість на ньому:

— А ти, здоровило, чого балухи витріщив? Берн ручку й крути!

Поки демобілізовані ладналися в дорогу й пробували завести мотор полуторки, капітан стояв і дивився. В задумі він не чув, мабуть, про що там ішла балачка, лише бачив, як туди-сюди сіпається Цабе, безуспішно крутячи заводну ручку, бачив спонукальні рухи водія, незрушний силует Шефа, що вимальовувався одразу за кабіною.

Капітан не почув і не помітив поручика із штабної канцелярії, коли той підійшов збоку, віддав честь і щось проказав.

Полуторка врешті завелась, вистрілила з вихлопної труби чорні клуби диму, і це збудило капітана від спогадів.

— Люди зі скаргами не приходитимуть, молодих легше буде дисципліни навчати,— вів далі поручик,— а то дивилися на тих розбишак, брали з них поганій приклад...

Капітан нетерплячим порухом перервав його слова й доти вдивлявся в полуторку, що дедалі меншала й меншала, аж поки зникла за деревами. І знову стало чути пісню роти, яка поверталась із стройових занять — та сама мелодія, але зовсім інші слова, бо новобранці співали вже не по команді, а від душі:

Анельцю, як довго мені ти листів не писала,
Анельцю, ти вірність свою зберегти обіцяла.
Анельцю, у серці моєму надія остання —
твоя врода, як ружа, твоє вічне кохання.

— Дозори треба було на полонину вислати, якщо хочемо спокійно ніч переспати,— сказав капітан.

— Нездорова місцевість.— Поручик скривився.— Необстріляних пошлеш, то їх переб'ють. Кого б це послати?..

— От тобі маєш. Пометикуй... Отих розбишак позбулися, то нікого здатного для патрулювання не залишилось? — зігнавши злість на молодшому за званням, капітан рушив до будинку, де квартирував.

Тим часом і ті, що зібралися коло штабу, теж почали розходитись.

Путівець був геть роз'їжджений військом, вибоїни такі, що маленький Соб, якби впав, то напевне самотужки не виборсався б, а тут ще ресори поламалися, тож машину кидало, як у пропасниці. Мусили чимдуж триматися, щоб не вилетіти за борт.

Корба поспішав, щосили тиснув на педалі, інакше загруз би по самі ступиці. Пригальмував лише перед містком — дивізійні сапери поміняли спалені балки на свіжі, ледь оковані слизькі кругляки, зовсім не закріплені, вони роз'їжджалися під колесами. Якби швидко їхав, то міг би й у річку звалитися.

За містком наганяв страху закіптюжений кістяк «студебекера». Під ним вибухнула бандитська міна, не дуже сильна, бо саморобна, а не заводська, але її теж вистачило, аби підірвати й підпалити машину.

По той бік річки грязюка була така сама, але вибоїни менші, видно, постаралися сапери. Капрал знову натискував на педалі і, де дорога була важча, не шкодував бензину, бо, відома річ, хоч би скільки його залишилося — в дивізії все висушать.

У задньому кутку кузова кидало найдужче, але й вільного місця було найбільше, отож Цабе та Соб поклали тут обидва перетоптані рюкзаки, брезентовий мішок, якісь ящики, а самі вляглися на тому добрі, оберігаючи його, як собака кістку.

Цабе поліз до кишені, добув кусень хліба і шмат копченого сала. Уже й ножика відкрив, щоб урізати, але Соб притримав його за руку:

- Сховай.
- Я голодний.
- Потерпи.

Більший меншого не без вагання, але все-таки послухав. Смокчути шматочок шкуринки, аби не так ссало під грудьми, він нахилився і по-змовницьки зашепотів:

— За жінку не журюся. Дівчат не бракує, а що вже вдовиць — то як гнилиць... Але де взяти корову й коня, хоча б одного на двох? Може, в солдатів, що женуть відшкодоване? Два літри за хвіст треба оддати. А якби ще й поросся, то на різдво свіжину мали б.

- На великдень.
- Ти що, дурний? А весілля, а свята? На голодне черево?
- Потерпиш.

Обидва перехрестилися, бо дорога проходила повз спалену лісничівку, яка ще курілась, а на згарищі й на обійсті валялися різні бебехи й закривавлене шмаття. Біля хвіртки серед розсипаної картоплі лежав горщик, а трохи збоку — ганчір'яна лялька, втоптана в болото. Вище, на схилі, ясніли три свіжі могилки: одна маленька й дві великі, на хресті — біло-червона стрічка і виляючий кашкет із темним слідом від кокарди.

Перехрестилися, а потім, ставши навколішки на дно кузова, проказали тричі «вічная пам'ять», бо знали лісника й лісничиху, не раз сушили онучі в них на печі, повертаючись із полонини після розвідки. Ту затоптану в багно ганчір'яну ляльку зробив Суворий, а Граф намалював їй очі й рот. Ще й тижня не минуло, як подарували її дівчинці. Суворий, природно, не молився, царства небесного не випрошував. Лише дививсь на ще не згасле згарище, аж поки воно сховалося за ялиником, а потім згадав про нещастя Графа:

- Бути такого не може, щоб той бандит забив і матір його і сестру. Кому потрібні дві самітні жінки...
- Може, побачив листа з армії...
- Бути такого не може, щоб поляки поляків...
- А ти в дзеркало подивись і пригадай, хто тобі пику розмалював — свої чи чужі?
- То ж за політику.
- Одчепися, Суворий, і заткни пельку, — відповів Шеф. — Що мені до того... Три роки за вас переживав, а тепер досить. — Він розстебнув

мундир, ніби йому раптом зробилося душно й кров ударила в голову.— Віднині кожен сам по собі.

Суворий пильно глянув на сержанта, розтулив був рота, але нічого не сказав і відвернувся.

Тим часом, форсувавши неглибокий рів, полуторка виповзла на шосе, але й тут не мала змоги розігнатися — сім років неремонтоване покриття було ніби віспою подзьобане, тут і там видніли вибої й вирви від мортирних снарядів. Крім того, доводилося раз по раз об'їжджати рештки спалених і понівечених возів, польських, німецьких і радянських автомашин.

Шосе повернуло в долину і почало заглиблюватись у дедалі густіший ліс. Насвистуючи мелодію пісні про закличний сигнал до походу, Суворий поправив автомат на грудях, а палець поклав на спуск. Шеф спрямував дуло свого автомата в протилежний бік. Цабе та Соб кинулися по гранати. Ніхто ніяких наказів не давав, бо не мав права — не були військом, але спільність дії стала вже їхньою звичкою, та й хотілося пережити цей день, а потім ще багато інших.

Кілька хвилин їхали, промацуючи ліс очима. Раптом Суворий сказав:

— Праворуч. Там, де вивернута з корінням ялина.

— Бачу,— пробурмотів Шеф.

Цабе й Соб висмикнули з гранат запобіжні чеки. Всі четверо сховалися за бортами.

Але то був лише здичавілий пес, що жирував у цьому лісі, де було вдосталь м'яса; наляканий гуркотом полуторки, він плигнув у вивернуту корінням яму, трохи перечекав, а потім перебіг на другий бік шосе — аби подалі від людей. Шеф, ніби знехотя, постукав по прикладі свого ППШ, коли машина пригальмувала, щоб обминати «козел», обмотаний колючим дротом і витягнутий уночі на середину дороги.

У хвилини, поки полуторка вибиралася на ширше узбіччя, всі були готові будь-якої миті відкрити стрільбу. Потім Суворий перестав свистіти. Цабе й Соб увіткнули назад запобіжні чеки, хоч це робити заборонялося, а Шеф поставив автомат на запобіжник.

Шосе дедалі стрімкіше бралось вгору. Корба шосили газував. З радіатора, віддавна позбавленого кришки, виривалася пара, як з гейзера. Раз у раз хряпали прив'язані мотузками дверцята.

— Війська покинули фортецю,— розповідав Граф у кабіні,— а вони лишилися тільки вдвох, розпрощалися з усіма, і Кетлінг спустився в підземелля, де була решта пороху...

Під автомобілем щось гримнуло, задеренчало, і мотор зататакав, як великокаліберний кулемет.

— Хай йому чорт!

Корба загальмував, вискочив і, присівши, заглянув під машину.

— Оглухнути можна, зате потужності додалось. Плюнь на неї,— порадив йому Суворий, киваючи з висоти кузова на обірвану вихлопну трубу, що валялася на шосе позаду.

Капрал, аби продемонструвати незалежність, підійшов до загубленої труби, обережно взявся за гарячий метал брудною шматиною й, перескочивши рова, розбив трубу закаблуком. Потім став навколішки, розігнув її щипцями, які дістав з кишені, й почав копирсатися в ній, спиною до полуторки, щоб Суворий і Шеф не могли нічого побачити.

Повертався теж дуже повільно — спроквола поправив пістоля, що теліпався мало не до колін, змахнув ганчіркою запилюжені халяви чобіт, удаючи, ніби не помічає спрямованих на нього поглядів, а оглушлива тріскотнява мотора, який працює без глушника, не справляє на нього ніякого враження.

Потім Корба зачерпнув з придорожного рову дощової води й всерть залив одкриту горловину радіатора. Добрих кілька хвилин минуло, поки він сів за кермо. Як тільки рушив, то, забувши про Кетлінга

в порохових підземеллях Кам'янецької фортеці, почав навмисно голосно розповідати Графові:

— Будь спокійний, вистачить... Не на кожного старого шкарбуна, а на хлопця-джигуна. Перед війною ходив кінний трамвай з Воломіна на Міроновські Гуркі, і та стара шкапа, що його тягала, геть з глузду зсунулася — на зупинках замість того, щоб відпочивати, перебирала ногами. І коли туди везла, і коли назад. То заняття для дурнів, не для мене. Я створений для делікатних доручень. Закортіло, наприклад, Графові у ліс на гулі з фасоном, чи женитися комусь треба, чи похорон якийсь дуже пишній...

Далі дорога стала ще крутішою, Корба змушений був перейти на першу швидкість і далі вже не перемикав. Повзли, як хробак перед смертю, але мотор і так ледве витримував. Капрал правив теревені, замовкаючи лише тоді, коли машина аж похлиналася від натуги. З радіатора знову клубочилася пара, вітер відносив її вбік, і полуторка дуже скидалася на паротяг.

У лісі, при самій дорозі, валялося якесь старе дрантя, закривавлені бинти, пов'язки. З-під куща лішини видніли ноги — одна боса, друга в чоботі з дірявою підошвою. Корба скосував на сусіда по кабіні, аби пересвідчитися, чи й той побачив.

— Думав, скінчиться війна, люди знову почнуть умирати нормально, — мовив Граф. — Од легенів, од серця, од старості...

— Не журись. Вічно воювати не будуть... Голоті безземельній після реформи дали он які наділи, тож цієї зими «коронованих» під дах не пускатимуть. А ті, що в лісі, — як воші, довго на морозі не витримують... Ух ти, холеро!

Той останній вигук стосувався вже полуторки. Над силу, ніби на другому диханні, долаючи перевал, мотор закашлявся, заперхав і заглух. Корба хотів з розгону переїхати через горбок, але не вистачило сили. Треба було будь-що зупинитись, аби не скотитися назад.

— Амба! — сказав він, зіскакуючи, й зі злості вдарив ногою шину. — Здохла конячка, мати її в газ.

— Вона своє від'їздила, — ніби захищаючи стару тарадайку, сказав Суворий, скочив з кузова і підняв капот. — Та й погонич нам трапився не найкращий.

— Добре, хоч пасажир — професор з булькознавства! — відрізав водій.

У сідловині за перевалом довкола джерельця юрмились дерев'яні намети, набиті сіном аж під дах. Стіжки вже встигли потемніти від дощів.

— Червень, а сіна багато, — зауважив Цабе.

— Бо овець мало, — розумував Соб. — Німець чи партизан, свої чи чужі — політика різна, але всім потрібна свіжина.

Потім обидва насунули козирки аж на очі й вляглися спати.

Граф виліз із кабіни, пройшовся туди-сюди і, зручно вмостившись на зваленому дереві, поклав торбу на коліна й заходився писати листа.

Залягла така тиша, що потроху почало вищебетувати і вицвірінкувати птаство, дерева шуміли тихо-тихо, навіть пара з радіатора свистіла шораз тихіше.

Демобілізовані почувалися, ніби на маївці: що їм війна чи розвалюха-полуторка, адже вони тепер цивільні, їх ніщо не цікавить. Тільки Шеф лишався на чатах: сів аж на кабіну, поклав на коліна автомат ППШ, готовий миттю відкрити вогонь, і пильно розглядав довкола.

Балакали, ніби такого служачи, як Шеф, не те що в полку — в дивізії не було: останні соки з тебе вичавить, але якщо вже ти від втоми падаєш з ніг, старший сержант сам стане за тебе на варті. Раніше в подібній ситуації Шеф вислав би розвідку в хаші, може, навіть наказав би рів придорожній поглибити чи вирити окопи, аби солдати не нудились без діла. Але оскільки вони вже стали цивільними, дарма що досі

не зняли військової форми, то Шеф постановив собі не допікати своїх учорашніх підлеглих командами.

Отож сидів старший сержант із ППШ на кабіні, аж тут ударив дзвін. Звук був такий раптовий і лункий, що всі заобертали голови. Навіть побратими Соб і Цабе підвелись зі своїх клунків. Цабе зіп'явся на борт, тримаючись за плече товариша, і вдивлявся вдалину.

По той бік перевалу, де над кронами дерев звивалося серпантинном шосе, було видно як на долоні маленьке містечко. За ним стояв костьол з невеличким цвинтарем, а ближче, при самому в'їзді, куріла кузня. Посеред містечка видніла прямокутна ринкова площа і чотири вулиці навхрест.

На ринку стояло дві автомашини: червона, може, пожежна, й легковичок зеленого кольору. Біля них метушилися люди, вантажили скрині, валізи, перини в рудих напірниках, зв'язані мотузками. До легковика, крім двох чоловіків, сіла жінка з дитиною на руках, за нею втислася маленька дівчинка. На вантажну машину подавали якісь портрети, загорнуті полотном, а на самій горі прив'язали прапори на білих дровках.

— Такі збори надвечір — то не на ярмарок, — промовив у задумі Соб. — На нову квартиру переїжджають, чи що.

— Дурниці кажеш, — здвигнув Цабе плечима.

Корба й Суворий теж попідводили голови від двигуна і теж здивилися в долину, прикриваючи очі замашеними руками, — як ті хірурги, котрих одірвали від операції.

— До Санока, поки стемніє, доберуться, — висловив свою думку шофер.

— А ми навряд, — відповів Шеф. — Але біля залізничного мосту, на півдорозі, стоїть рота охорони. Як возив я документи до дивізії, то не раз там підночовував.

Шеф дивився в долину, морщив лоба, бо було щось дивне, навіть моторошне в тому, ніби вимерлому містечку, де куріла сама кузня, а люди пакували речі. А коли вантажна автомашина й легковик рушили вулицею повз костьол у бік шосе, то навіть гнідий кінь, що самотньо плуганився ринком, звернув на це увагу.

Кожен сприйняв побачене по-своєму, але ніхто не озвався. Ще вчора в штабі хлопці жартували, що коли в когось із розвідників болів зуб, то інші теж за щоку тримались, але то було вчора. Після сьогоднішнього наказу кожний виявився ніби сам по собі. Тепер так і дивись, щоб на глузи не взяли.

— Соб, Цабе, пхайте! — заволав шофер.

Соб притримав товариша за руку, щоб той не вставав, і відповів за обох:

— Сам пхай.

Граф зробив жест, аби запобігти конфліктові.

— Утрюх дамо раду. Аби з місця зрушити, — сказав він і вперся руками в кабінку.

— Пани мої дрібнесенькі, а воші, як біб, — зло пробурчав Корба й відпустив гальма.

Разом з Графом і Суворим змушений був запрягтися і він, та коли виїхали, полуторку на пагорб і колеса зробили перші пів-оберта, всі повскакували до кузова. Машина поволі покотила вниз, над силу долаючи вибоїни і ніби вагаючись, чи не зупинитись, але схил був досить крутий, і полуторка невдовзі зникла за деревами, розбрязкавшись бляхою й скрегогучучи передачами заднього мосту, мов упир опівночі.

У цей час із гушавини лісу вийшов бородань у пілотці з орлом і нашитим збоку біло-червоним шевроном, у чоботях, і бриджах, з пістолетом на поясі й автоматом у руці. Кличку мав за фахом — Органіст. У роті в нього виблискував золотий зуб, на грудях з-під розстебнутого мундира виглядав великий хрест.

Ставши на пеньок, де за хвилину перед тим сидів Граф, бородань повісив автомат на груди і підніс до очей бінокль.

Коли порожній ринок містечка й шпиль костьолу з воронами на хресті розпливлися від нерізкості, він побачив уже далеко на шосе дві автомашини: зеленого легковика й червону пожежну машину, завантажену різними бебехами.

Чоловік повернувся й майнув до лісу, в гори, геть від містечка.

Бороданя того ніхто не помітив, як не помітили й полуторки ні на перевалі, ні потім на спуску. Та все ж таки, хоч двигун не працював, полуторку в місті почули.

Коваль саме вихопив з вогню і тримав щипцями чималий брусок на вісь до воза, постукував по ньому молотком, указуючи, де треба бити, а помічник так гухкав молотом, аж іскри вусібіч порскали. І хоч у кузні стояв гул, обидва зачули сторонній звук.

Дрібно задзвенів по ковадлі молоток, обернений бока, подаючи знак на перерву. Захрустіло вугілля під скинутою з ковадла штабою. Витерши долоні клоччям, коваль зі щипцями в руках став у тінь під ворітьми, обережно визираючи з-за стовпа. Помічник спинився по другий бік брами, не випускаючи з рук молота. Життя добрих шість літ навчало людей, що як гість до хати, то треба біди чекати, що як чужинця вітати, то краще щось важке в руках мати.

Таємничий звук, у якому так примхливо поєднались і бляшане бряжчання, й скрегіт, і рип, швидко наближався. Нарешті з-за цоворсту разом з клуб'ям пилюки вигулькнула полуторка, що котилась на шаленій швидкості. Помічник коваля здивувався — мотора не чути, а летить, аж шини вищатъ, кузов на віражі набік перехнябило.

Коваль хотів був одступити назад, у кузню, але побачив, що машина вже звернула з шосе і в'їздить на подвір'я, у ній повно солдатів, тож вийшов на сонце й зняв шапку.

— Добридень,— поздоровкався Суворий, зіскакуючи з кузова.

— На віки вічні.

— Амінь!— відрубав Корба й, поки коваль метикував, з ким має справу, різко запитав:— Не маєте ключів?

— Як то не маємо?

— Потрібен комплект пласких і торцьових для свічок.

— Вацеку,— повернувся коваль до помічника,— позич військові ключі, бо воно бідне.

За інших обставин капрал такого нікому б не подарував, але він ще на перевалі прикинув, що часу обмаль і, не маючи ніякого бажання ночувати біля залізничного мосту, вирішив не гаяти ані хвилини. Лише блиснув очима в бік коваля, ніби хотів надовше запам'ятати, і з рук кременого Вацека взяв кілька неоковирних ключів, виготовлених у кузні для власних потреб.

Капрал Корба й Суворий без зайвих слів з головою поринули в роботу — посхилялися над охололим мотором. Капрал зняв карбюратор, розібрав його на частини і заходився продмухувати ~~сопло~~. Суворий оглянув запалювання, повикручував свічки і, вийнявши з кишені дротяну щіточку, прочистив закіптюжені вусики.

— Кому це сьогодні дзвонили?— після тривалої мовчанки знехотя спитав Корба й засвистів на паливній трубці.

— Тим, хто гратися не любить...— хихикнувши, почав молотобоєць, що стояв збоку і стежив за роботою, але, обернувшись до кузні, замовк на півслові, ніби злякався чогось.

У кутку подвір'я, поклавши дві цеглини, Цабе примірявся, як припасувати казанок, наколов трісок із старої дошки, розіклав їх рівненько і розпалив невелике вогнище.

Тим часом Соб розсупонив брезентовий мішок і заходився шукати в ньому сіль та бляшанку яловичини. Це виявилось не просто, бо спочатку довелось витягнути обротъ, віжки, комплект підків, обмотаних просякнутими солідолом ганчірками, новенький заступ без держака з

іше не стертими написами по-німецьки, бо взятий був просто з магазину в місті Бад-Фрайенвальде на Одрі, колісний ключ до воза. Все це було не для спекуляції, не на продаж придбано: кожна річ призначалася для власного вжитку, не вкрадена, але відібрана, й то була лише частка з того, що окупанти у них награбували.

Шеф уважно спостерігав і, здавалося, навіть схвально кивнув головою, а потім, згадавши про доручення капітана, дістав з кузова ящик з-під набоїв, обперезаний полотняними пасками.

— Де тут Зелінський мешкає?

— Зелінський?..— перепитав молотобоєць, ковтнувши слину, й знову подивився в бік кузні.

— Поручик Зелінський. Не знаєте такого?.. А Березу? Теж не знаєте?

Коваль вийшов з тіні, витираючи клоччям руки, і заперечливо похитав головою. Мовчали обидва — і старий, і молодий.

Ще вчора Шеф говорив би з ними зовсім інакше, сьогодні ж, незважаючи на те, що мали зброю, лише стенов плечима й з ящиком у руках перейшов на другий бік вулиці. Прочинена хвіртка навпроти зарипіла. Двоє спорохнявілих східців вели до дверей, над якими висіла зблякла вивіска: МАНУФАКТУРА.

Двері не відчинялись, на стукіт ніхто не відповів, а коли Шеф задудонів кулаком по рамі вікна, зсередини почулося якесь бряжчання. Загуляючись рукою від сонця, старший сержант зазирнув через загратоване вікно. За брудними шибками був напівморок і пустка, але хтось усередині наче ворухнувся.

— Є там хто?

Тиша. Коли протер шибку, стало краще видно порожні полиці. Може, все те лише вчулося?

Граф, що стояв біля воріт кузні, спостерігав даремні зусилля Шефа і сам розглядав вікна — є за ними якісь люди чи нема? В мезоніні сусіднього будинку він помітив дівчину — темноволоса, бліда, аж світиться, з рудим котом на руках, вона стояла так незрушно, що здавалася несправжньою. Хвилину-другу обоє вдивлялись одне в одного, але потім Граф підняв руку й сполошив дівчину. Вона зникла в темній глибині кімнати.

Соб вертався від колодязя з повним казанком начищеної картоплі. Прямував повз полуторку до вогнища, біля якого куховарив Цабе.

— Як зварив, згадай про ранги,— зачепив його Корба.

Соб спинився й відповів промовистим порухом — показав йому півруки до ліктя — аж вода з казанка хлюпнула.

— Ото ти такий?— Капрал осудливо похитав головою.— Ми вам задаром землю, а ви, голото безземельна...

— Валяй,— кинув коротко Соб і рушив далі.

Шеф міг іще стукати до сусідніх будинків, але це зрештою йому набридло. Він повернувся, поставив бляшаного ящика на землю, перекинув ППШ з плеча під пахву й став на порозі кузні.

— Котра хата Берези? Показуй!

Слова й темна цятка ствола були звернені просто на коваля, але той не поспішав. Ще якусь мить укладав на полиці інструмент й, щоб згаяти час, розглядався праворуч і ліворуч крізь відчинені ворота. Видно, помітив щось таке, що його втішило, бо криво посміхнувся й кивнув головою:

— Чому я? Є влада, то хай вас проведе.

Шеф і Граф простежили за поглядом коваля. Над плотом у дивному ритмі, переривчастому і розгойданому водночас, пропливав ледь нахилений ствол карабіна з насадженим на нього пласким, ще довоєнним багнетом. Вони все збагнули аж тоді, коли в розчиненій брамі побачили горбатого, кульгавого хлопчину в кашкеті, з біло-червоною пов'язкою на рукаві й карабіном на плечі.

Горбань, якому ще, мабуть, і вісімнадцяти не було, підійшов ближче, як міг, випростався і з веселим усміхом привітався:

— Вітаю вас, громадяни солдати!

Ніхто йому не відповів: Граф спостерігав за вікном, чи не з'явиться вдруге дівчина з котом. Цабе і Соб були заклопотані приготуванням їжі; Шеф і досі не зводив гострого погляду з коваля, а Суворий і Корба навіть голів не підвели від мотора.

Міліціонер зблід, стріпнув довгим, мов у дівчини, волоссям, а тоді почервонів так, як людина з марно простягнутою для вітання рукою. Змилосердився над ним Суворий — відгорнувши тильним боком брудної руки волосся з лоба, він усміхнувся й зробив вітальний жест, ніби запрошуючи прибульця сісти на підніжці полуторки чи на пеньок, біля якого кували коней.

— Бойова в цьому місті міліція,— сказав Корба й, побачивши, що в хлопчини обличчя аж засяяло, злостиво додав:— Тільки не дуже від землі відросла.

Горбань зняв з плеча карабін, поставив на землю. Щоб здаватися вищим, він зіп'явся правою ногою навшпиньки, долонями міцно сперся на дуло, і тепер його похилена вперед постать з піднятим догори лівим плечем здавалася значно соліднішою.

— Зате коли щось цікаве, то можу дивитися зблизька й іншим не заважаю,— сквитався міліціонер за глузи примирливим жартом.

Він зняв кашкета, повісив на багнет і причесав п'ятірнею злипле від поту волосся. Його обличчя було делікатне й сполохане, він ніби просив не брати його більш на кпини. Показав бронзову кокарду з орлом.

— Коли два роки тому ви йшли на Берлін,— пояснив хлопець,— то якийсь солдат загубив. А я підібрав.

— І карабіна теж він загубив?— не переставав кепкувати Корба, висвистуючи на карбюраторній трубці, мов на флейті.

— Ні...— розсміявся горбатий.— Це з тутешнього відділення. Перші три дні, як прийшли радянські солдати, партизани були й за міліцію, а потім поздавали зброю та пов'язки. Отоді й дістався мені цей карабін.

У вікнах сусіднього будинку ніхто, крім кота, не показувався, тож Граф кинув погляд на кокарду, карабін і врешті на того, кому вони належали. Шеф теж обернувся до міліціонера, але ще не розпитував про Березу.

Поки міліціонер розповідав, тією самою дорогою, що й він, шкандибав гнідий кінь. Його вуха то з'являлися, то зникали за плотом, але лише тоді, коли кінь зайшов у ворота й став перед кузнею, всі побачили, який він старий і заїжджений. На правому оці мав більмо, голову тримав криво, аби бачити дорогу лівим оком. У ритмі його повільної ходи вителенькував мідний дзвіночок, причеплений до налобника. Не звертаючи ні на кого уваги, кінь попростував до горбатого, зупинився, тицьнувся у нього лобом і нетерпляче заворушив губами.

Міліціонер ніби засоромився цієї фамільярності, поспішно добув з кишені краєць хліба і подав його на долоні, а потім відіпхнув Гнідого, ляскаючи руками по боках і спині. Коня це, однак, не злякало, він з гідністю відійшов до плоту, де серед іржавого залізяччя росло лободиння.

— Отак мені дістався цей карабін. Я навіть хотів вступити до робітничої партії, але секретар вирішив так: мовляв, міліція — це одна справа, а партія — інша. Щоб люди не казали, ніби до партії навіть горбатих приймають.

Суворий ногою пересунув у тінь бляшаного ящика, якого Шеф поставив коло автомашини.

— Сідайте зручніше,— ще раз порухом запросив він гостя.— Як до вас звертатися: громадянине чи товаришу міліціонер?

Молотобоець не витримав і розсміявся:

— До нього? Глина¹. За окупації в цегельні працював, а тепер на органі в костьолі грає...

Коваль нетерпляче застукав молоточком, аби перервати ту балачку.

— Його всі так називають,— стояв на своєму помічник, потім повернувся до кузні й схопив молот.

Засопів міх, задзвеніло ковадло.

— Можна називати мене й Глиною,— дозволив міліціонер, сідаючи.— Не прізвисько важить, а те, що в людині.

У кузні загуло-задзвеніло, тож, аби краще чути, Шеф відступив на кілька кроків, а Граф переніс свій спостережний пункт до полуторки, спершись спиною на її кузов.

— Надовго тут лишитесь?— запитав міліціонер, звертаючись не до когось конкретного, а до всіх чотирьох одразу.

— Свічки готові?— запитав у Суворого Корба, вкручуючи карбюратор.

— Зараз будуть. Останню чищу,— відповів взводний і звернувся до міліціонера:— Хто це з ринку двома автомашинами від'їжджав?

— Влада,— не дуже охоче відповів Глина й одразу додав на виправдання:— Якщо не конче мусиш, то нерозумно було б тут сьогодні на ніч лишатися.

— Ваш секретар теж... ф'ю-ю-ть?— свиснув Корба й махнув рукою.

— Мій?

— Ну, той, що не приймає горбатих до партії.

— Ні. Того Гак застрелив минулої осені під час першого розподілу землі. В цьому місті чотирьох убили: двох — німці, а двох — свої.

— І ти на ніч лишаєшся за владу?— спитав Шеф.

— Я тутешній,— пояснив міліціонер, але, відчувши, що то слабкий аргумент, додав:— Розумієте, відтоді як органіст подався до Гака в банду, я граю в костьолі, бо більше нікому... А хтось же повинен лишатися.

Міліціонер сказав це так переконано, що Шеф пожалкував про своє запитання.

Ще раз ударив молот, і в кузні запала тиша.

— Як докінчите, то лишіть струмент, а кузню — на засув,— мовив коваль, збираючись іти.

Він глянув на свого помічника, який, може, й хотів би погомоніти з солдатами, але боявся майстра й, хоч і знехотя, також пішов за ним.

Рудий кіт на підвіконні потягнувся й повернув мордочку до середини кімнати. Незабаром з'явилося бліде обличчя дівчини, обрамлене чорним розпущеним волоссям, і її голі плечі. У піднятій руці вона тримала сукню кольору весняного неба, оглядала її в промінні сонця, повертаючи так і сяк, а потім, ніби здогадавшись, що хтось може її побачити, злякано сахнулася.

Граф незрушно дивився на неї, лише обличчя його стало якесь незвично серйозне, бо він уже кілька хвилин з дедалі більшим напруженням дослухався до слів міліціонера.

— А чому ти кажеш, що нерозумно лишатися тут на ніч, коли можеш не лишатися?— Граф підступив на крок.— Що має відбутися сьогодні вночі?

— Не будь дурним!— Корба знизав плечима.— Яке твоє діло?

Міліціонер посміхнувся, ніби вибачаючись, і розтулив був рота, щоб відповісти, коли вдарив дзвін. Звук був такий самий, як отоді на перевалі, але значно дужчий і густіший, бо долинав зблизька.

Всі мов по команді обернулися до дзвіниці костьолу. Позеленідий шолом вежі, розбитий бомбою чи снарядом, нагадував шапку, надіту набакир. Це враження посилював хрест на вершечку, похилений уперед, ніби він хотів краще роздивитися, хто заходить до костьолу.

¹ Жаргонна назва міліціонера.

Цабе й Соб теж забули про страву й зиркали на дзвіницю, але їх зацікавив не перехняблений хрест, а цей несподіваний і дивний дзвін. Дзвони мають право кликати до молитви, до пізньої відправи й вечірні, на похорон і вінчання, але при цьому вони мають такі ж дзвонити, а не отак — раз бамкнув і стих. Дзвін, як серце,— поодинокий, уривчастий звук добра не віщує.

Кінь теж підвів голову, а міліціонер устав з ящика, хоча навряд чи з подиву, бо він був місцевий і мав знати, що все це означає.

За парканом на порожній вулиці з'явилася раптом, як уві сні, пара: гарна дівчина у фаті, в білій, аж до землі сукні, й стрункий офіцер у застебнутому під горло мундирі, кашкеті та блискучих чоботях. Він вів її під руку серединою грубо вимощеної бруківки. Обоє ступали обережно, вона — щоб не зламати високих підборів, а він — ніби побоюючись, що від непевного кроку йому стане боляче.

Містечко було брудне, якесь гниле й затхле, після війни його ще ніхто не підмітав, і та пара здавалася на його тлі маревом, чудовою картинкою, що випала з чарівної книжки на запльовану підлогу. Всі дивилися мов зачаровані, намагаючись жодним рухом не сполохати це неземне видиво.

Дивилися на одне, але кожен бачив інше: Шеф — бездоганний мундир, орденські планки, брак двох пальців на лівій руці, Суворий — ясні й закохані обличчя; Корба — круглі дівочі стегна, обтягнені сукнею, а Граф — груди в глибокому декольте, гладенькі, як оксамитові персики, а поруч — сіру, облізлу стіну, подзьобану кулями до криваво-червоної цегли.

— Вони сьогодні беруть шлюб,— відповів міліціонер на німе запитання Графа та інших солдатів.

Дзвін ударив ще двічі — й замовк. І не було б дивно, якби по тих ударах молоді зникли, розтанули в сонячних променях, але вони й далі неспішно пливли вулицею, стукаючи то у вікна, то в двері, кланяючись невидимим людям, і, як можна було здогадатися з рухів, запрошували на весілля.

Усе це діялося ніби в кіно чи театрі, створеному чиеюсь могутньою уявою, бо зазвичай не молоді мають запрошувати й не за кілька годин перед урочистістю, але якимось нікому не спадало на думку спитати, чому все відбувається саме так; люди звикли на війні бачити не менш дивні речі, тож тільки дивились уважно й слухали, як міліціонер спокійно веде далі:

— За окупації до Марини ходило двоє. Зарані попереджали, коли будуть, і такої ночі ніхто, жоден жандарм не виходив з відділення, ніхто нічого не чув і не бачив. А вони поп'ють, потанцюють, а над ранок вертають до лісу з повним возом борошна та м'яса, часом везли гранати, амуніцію...

Міліціонер примружив очі. Ніби хотів краще розгледіти ті минулі часи, а помовчав, мов людина, якій дуже не хотілося б засмучувати слухачів, але що вдієш — треба розповісти й про хворобу в родині.

— Коли прийшла народна влада, зброю в них обох забрали. То один пішов до вас, а другий — у гори... Марина спочатку ніби більше була прихильна до того, що ближче, але потім обрала пораненого на фронті. Але Гак її попередив, щоб нікого з партійних не було, бо приїде потанцювати на весіллі.

Міліціонер усміхнувся, нога в нього здригнулась, ніби в такт нечутної музики,— й видиво вмить зезло. всі ніби повернулися на землю. Можна було тільки вдавати, ніби вони не розуміють погрози, прихованої в словах «потанцювати на весіллі».

Цабе і Соб чаклували над вогнищем, Граф знов обернувся в бік будинку з рудим котом, а Корба витяг з кишені за ланцюжок свою трофейну цибулину.

— Скільки там нацокало?— запитав Шеф, поглядаючи на низьке сонце.

Капрал Корба показав йому циферблат, розцяцькований квіточками, й заспокоїв:

— До тієї роти, що біля мосту, дотягнемо ще за сонця. Машина зараз буде готова.

— Прийдуть і підуть,— несподівано промовив Граф.— Може, нічого й не той...

Корба зиркнув на нього з такою люттю, що аж зірвав ключ, яким затягав гайку, збив собі кісточки на пальцях і почав їх зализувати. Ніби нічого особливого і не сталось, і вони не повинні були міняти маршрут, але після тих слів уже ніхто не міг удавати, ніби не зрозуміли, про що їм товкмачив міліціонер.

— Навряд, щоб усе обійшлося...— Міліціонер похитав головою.— Він нервовий. Кількома будинками присвітить, кілька трупів залишить на пам'ять.

— То чому не виїжджають?— занервував Граф, кивнувши на пліт, на молоду пару, яка проминула ще кілька будинків.

— Усі? Куди? Чим? Та й молоді не лякливі, а в Марини тут подруги, тут її батьки на цвинтарі...

— Укручуй,— звернувся Корба до Суворого, й сам узявся за першу свічку.

— Маю посилку передати одному...— Шеф кивнув на металевий ящик, старанно обв'язаний хрест-навхрест.— Не знаєш, де мешкає Береза?

— Береза?— засміявся міліціонер.— Я вже цілу годину торочу, що це він жениться!

Молоді тим часом підійшли до будинку, в якому мешкали ота дівчина й рудий кіт. До хати зайшли, не причинивши по собі двері.

— Віднести? Я зараз повернусь!— Глина повісив свій карабін на борт кузова, взяв ящика й швидко зашкунтильгав на той бік вулиці.

Солдати, якщо тих шестеро демобілізованих ще можна було називати так, лишилися самі. Вони презирнулись, але так само, як тоді, на перевалі, змовчали. Ще вчора в подібній ситуації кожен, починаючи від наймолодшого за званням, сказав би своє слово, а потім, вислухавши всіх, старший сержант, Шеф, віддав би наказ.

— Вогнище загасити?— запитав Цабе в Шефа.— Бо картопля ще тверда.

— Хай ще чверть години повариться,— кивнув Корба.

— Нехай домліває,— дозволив старший сержант.— Тим часом завантажимо до кузова решту майна.

Граф стояв, похиливши голову. Він крутив у пальцях гудзика, що висів на нитці, ніби вперше побачив на ньому орла. Потім силувано всміхнувся, відірвав гудзика, підкинув його перед собою й підфутболив.

— Графе...— грізно буркнув Шеф.

— Слухаю. Перепрошую дуже!

— Ну, гаразд,— мовив примирливо старший сержант.— Закінчуй-те швидше, хай вам чорт!

Водій Корба, вкрутивши три свічки, простяг руку за четвертою, в якій Суворий мав почистити електроди. Але не дочекався, підвів голову й остовпів, побачивши на долоні Суворого свічку з відламаними вушками.

Обережно, двома пальцями водій узяв пошкоджену деталь, якимось дивно посміхаючись при цьому. Так сплинуло п'ять, а може, й десять секунд, які видалися дуже довгими. Він зухвало засвистав мелодію пісеньки про той дзвін, котрий кличе-закликає не когось іншого, а тебе, хай йому абищо, раптом на півтакті урвав і, замахнувшись, наче гранатою, пошпурив свічку в купу іржавого залізяччя під плотом.

Кінь, що вибирав губами бадилина лободи з того залізяччя, злякано підвів голову. Корба підійшов до Суворого й, важко дихаючи йому в обличчя, спершу й слова від злості вимовити не міг. Нарешті його про-рвало:

— Ти, вошивцю поганий, Христосику пепеєрівський! Ласку твори-ти зібрався? Воїнство гине, охороняючи цноту панни Марини? Хочеш, щоб тебе через друшляк перетерли,— то залишайся, але сам...

Тремтячими руками він витяг з кабіни сидіння, зірвав з нього дер-матинове покриття, хвилину-другу порпався всередині, вийняв один по одному якісь предмети, позапихав їх у кишені, нарешті видобув свічку в промасленій фабричній обгортці.

— Думаєш, не маю?.. Еге? Але я маю. Все маю, що треба, сабо-тажнику паскудний!

Поки Корба, лаючись, укручував добуту зі схованки свічку, Цабе й Соб залили вогонь, поставили казанок у кузов і обережно накрили його зимовою шапкою, щоб картопля дійшла під паром; Граф угледів-таки у вікні блакитну сукню — дівчина кокетливо почала розчісувати свої чорні коси й, здається, навіть усміхнулася йому; Суворий вимив руки дощовою водою з бочки, витер їх клоччям, а потім узяв свій дов-гостволий маузер, витяг з рюкзаків запасні магазини й стромив по од-ному за халяви.

— Корбо, доглянь мої бебехи до завтра,— спокійно попросив що-фера Суворий, укинувши решту речей до кузова.— Ковалеві інструмен-ти не забудь покласти в кузню, а це візьми собі на пам'ять про сьогод-нішній день!— Суворий подав йому шуп.— На господарстві все зго-диться.

— Візьму, а чого ж!— Корба хукнув на інструмент і відправив йо-го до своєї бездонної кишені.— На щастя. Моя бабця теж мала шмат шнура після вішалника. Сідайте, хлопці!— гукнув він, ляснувши кри-лом капота.

— Запроси Шефа до кабіни,— порадив йому Граф.

— А ти в кузов?

— Ні. Ми з ним завтра вас наздоженемо,— кивнув Граф у бік Су-ворого.

— Здурів, чи що! — Капрал аж засичав, схопив юнака за плечі.— Вони обидві живі, напевно. Радом — велике місто. Графе, май розум, не лізь у цей бруд! Ти ж інтелігент, книжок стільки прочитав...

— Отож!— Хлопець м'яко, але рішуче визволився з обіймів Корби. Соб уже заліз у кузов, а Цабе став перед машиною:

— Крутити?

— Крути, брате! — Корба сів у кабіну й почав маніпулювати під-сосом і газом.— Поїхали, поки не пізно!

Граф підійшов до кузова, зіп'явся навшпиньки й підставив кашкета:

— Дай, Цабе, кілька гранат. Не жалій.

— Це можна,— повагавшись, мовив Цабе.

Вибираючи ніби яйця з-під квочки, він уклав їх парами: дві, чоти-ри... Перегнувшись через борт, спитав упівголоса:

— Тебе присилували?

Мотор кашлянув, стрельнув і зачахкав.

— Ні,— запевнив його Граф,— навіть чверть морга за це не до-дадуть.

Капрал Корба зі скреготом увімкнув першу швидкість і, то збіль-шуючи, то зменшуючи газ, повільно рушив. Зробивши півколо, загаль-мував біля Шефа. Широко відчинені дверцята стукнулись об крило.

— Поки є час, ногу на газ — і тільки бачили тут нас! — вишкірив-ся Корба в якомусь нервовому усміху.— Ідьмо, командире!

Шеф кивнув головою, але не заліз до кабіни, а всівся на пеньок для кування коней, вийняв із кишені торбинку з нагородами і почав розв'язувати.

— На якого біса, громадянине старший сержант?

— На весілля,— пояснив Шеф і махнув рукою — нема чого, мов-ляв, чекати на нього, дорога вільна.

Корба ніби вдався — тільки ворухив губами, неспроможний вичавити з себе жодного звуку. Збавив газ, виліз з-за керма й рушив від одного до іншого. Перед кожним на мить зупинявся, зазираючи у вічі.

— Тебе присилювали?

Суворий, вийнявши затвор, подивився в ствол проти світла, посміхнувся правою половиною обличчя й кивнув головою.

— Ти не повинен лишатися! — крикнув Корба до Графа.

— Але треба, — ніби вибачаючись, промовив хлопець і обережно вкрутив запал у гранату. — Може бути цікаво, — додав він ніби на виправдання.

Роздягшись до сорочки, Шеф чіпляв ордени над кишенею кітеля й навіть голови не підвів, отже, Корба до нього також заговорив. Він аж тепер помітив міліціонерів карабін, що висів на борті кузова, схопив його й угоротив багнетом у землю.

— Військо задрипане, холера б вас узяла, — процідив крізь зуби капрал Корба. — Разом з отим курдуплем клишоногим замість танка.

Корба махнув безнадійно рукою і, вже стоячи на підніжці полуторки, поправив кокарду на кашкеті.

— Я не циган, щоб за компанію вішатися! — вереснув він з машини, що вже рушила. — Але про некролог у дивізійній газеті подбаю. Може, навіть у віршах напишу!

Некрологів газети не друкували, тим більше — дивізійні. Хіба що інколи, за виняткових обставин, як-от після подій у Верховіцах, де банда вирізала майже двісті чоловік, третина з них були діти. Про це повідомили газети й радіо. А так про подібні речі згадувалося рідко — щоб не сіяти паніки. Отож усі розуміли, що Корба про некролог зі злості наплів, а проте відчули якусь гордість і навіть випросталися.

Здіймаючи куряву, полуторка поминула браму й круто звернула до шосе. І тут з кузова полетіли на землю напхані рюкзаки та брезентовий лантух. Цабе, перш ніж сплигнути, прихопив казанок з картоплею, два карабіни, а тоді ще й свого меншого побратима, який мало не заорав носом.

Десант цей був блискавичний, несподіваний і смішний водночас. Навіть Гнідий зацікавився й підійшов ближче.

Десантники зібралися вмить — рюкзаки за плечі, лантух у руках, причому Соб не забув і про казанок з картоплею.

— Пішов! — одігнав він Гнідого, який почув їжу.

Цабе повісив карабіна на шию, добув з кишені сухаря і подав коневі на долоні.

— На, жуй, стара шкапо!

Гнідий делікатно взяв хліб губами і почав хруммати, подзенькуючи дзвоником.

Соб і Цабе підійшли ближче, склали свої речі на землю й мовби собою замкнули коло.

— А ви чому тут? — запитав Граф.

— Тому! — відрізав Соб і, щоб змінити тему, бурмочучи щось під ніс, почав порпатись у лантусі. — Бо ти, Графе, не маєш казанка...

— Навіщо? Сам щойно казав, що ні з ким не ділитимешся.

— То було щойно...

Поставивши на піску поряд з радянським казанком ниркоподібні польські казанки і кілька металевих мисок, Соб насипав кожному м'яса з картоплею, намагаючись ділити порівну.

— Не шуруй ногами, бо пісок налетить, — попередив міліціонера, що саме підходив.

Глина стишив ходу і, обережно ступаючи, оглянув усіх по черзі, дивуючись новій ситуації.

— Устигне повернутися з підмогою? — запитав він чи то Шефа, чи то Суворого, махнувши на шосе, де зникла полуторка.

— Ні, — відповів йому Граф. — Шансів ніяких.

На хвилину запала тиша. Цабе доклав до кожної порції добрий шмат хліба і рознісив обід, починаючи від старшого сержанта.

— Поручик навіть запрошував, але я не знав, як бути...— мулявся міліціонер, а тоді раптом ударив руками об поли і запропонував: — То візьміть мене шостим.

— Хотілося б, га? — буркнув під ніс Цабе, обминаючи його з повною дечкою.

Глина знизав плечима — не до їди йому було — і виструнчився перед Шефом.

— Громадянине старший сержант, чекаю ваших наказів!

— Хто вам сказав, що я тут командир? — запитав Шеф, підводячись з пенька й відсуваючи казанок з початим обідом.

Запитуючи, він сам ще не був певний, чи насправді візьме на себе командування, але мимохіть поправив ремінь, обсмикнув мундир. Примруженими від сонця очима поглянув на солдатів, що оточили його. Наказ командира полку, зачитаний сьогодні вранці, позбавляв його права віддавати розпорядження, а підлеглих увільняв від обов'язку ці розпорядження виконувати. Лише самі вони могли йому те право повернути. Першим випростався Суворий і ледь схилив голову. Стали «струнко» Цабе і Соб. Граф випнувся як струна, даремно намагаючись правою рукою застібнути давно відірваного гудзика.

— Знайдеш — пришиєш,— сказав Шеф, і ті два слова підтвердили — командування прийнято.

— Так точно!

Аж тепер Шеф глянув в обличчя міліціонера.

— Які тобі, Глино, накази потрібні? На органі, думаю, ти й так зумієш.

— Не тільки. Стріляти теж.

— Зумієш? — обличчя в старшого сержанта нап'ялось, бо ніхто не викликав у нього більшого презирства, ніж пашекуваті вояки, в яких потім у бою жижки трусяться.— Зумієш? — запитав він ще раз.— Тоді зніми з коня це дур'є калатало...

Глина обернувся. Гнідий відійшов на край подвір'я і стояв на сонці, відганяючи хвостом мух.

Міліціонер ще раз глянув на Шефа й пересвідчився, що гої не жартує. Отож витяг свого карабіна, рукавом витер з багнета налиплу землю, потім перезарядив і приклав його до плеча.

Суворий ступив крок, ніби хотів стримати міліціонера чи підбити ствол, та в цю мить гримнув постріл. На кам'яному підмурку по той бік дороги знялася хмарка куряви.

Кінь від несподіванки труснув головою й здивовано глянув здоровим оком у бік кузні. Міліціонер заклав пальці в рот і свиснув. Зачувши цей поклик, Гнідий рушив до людей, спокійно гойдаючи головою. Нерухома права половина з більмом на невидющому оці й виразний, мудрий погляд ока лівого. Заслинені позеленілі вудила звисали під нижньою губою. На налобнику блищав мідний дзвіночок, zdeформований кулею. В ньому ледь чутно калатав шматочок язичка.

— На, візьми, жебраче! — Цабе простяг коневі сухаря на долоні.

— Він не жебрак,— запротестував горбань.— Він свій хліб заробив — служив у вересні тридцять дев'ятого, потім возив на собі Березу в партизанах, а тоді ще рік у міліції, поки йому в око потрапив осколок. Гнідий, громадяни солдати, не жебрак.

Кінь мовби розумів, що йдеться про нього, хрумкав сухарем і підтакував головою.

— Бери, Глино! — Соб подав хлопчаківі ложку.

— Сідай,— запросив Цабе.— Вистачить на трьох.

Іли з дволітрового казанка, зробленого під Москвою. Іли дерев'яними, грубо виструганими ложками, дотримуючись черги, як за столом у великій селянській сім'ї. Запала та ділова тиша, яка завжди панує за гуртовим обідом.

Першим скінчив трапезу Шеф і, відклавши ложку, запитав:

— Є ще хтось надійний у цьому місті?

Глина з повним ротом м'яса кивнув головою і показав палець — один, мовляв, є.

— А зброю має?

Глина кивнув удруге й, ковтнувши, пояснив:

— Старого нагана.

— Добре стріляє?

— Не знаю. Лише недавно, після війни, до осиротілого внука приїхав. Здається, був членом бойової дружини під час революції.

— Котрої?

— Тієї, що в дев'ятсот п'ятому...

— Гарзд. Обійдемося без нього,— перервав його Шеф.— А з банди хтось є?

— Ще немає. Раніше як через годину після заходу сонця вони не прийдуть.

Шеф зачекав, поки Цабе закінчить мити посуд біля бочки.

— У відділенні ще є кулемет,— заявив Глина.— На тринозі, старий мотлох — після кількох пострілів замок заклинює — й хоч ти йому що!

— Я б вам, Глино, сказав, що думаю про телепнів, які довоєнної пукавки не вміють полагодити, але коня соромлюсь,— підводячись, мовив старший сержант.

Усі попідводилися за ним і, ставши у вихідну позицію, чекали команди.

— Поки ще видно, огляньмо костюол і той будинок, де весілля. Гак знає місцевість, а ми ні. Веди нас, Глино.

Міліціонер рушив перший. Відійшовши метрів на двадцять, Шеф дулом ППШ подав знак Графові та Суворому, щоб ішли за ним і прикривали його.

З-за кожного димаря, з кожного вікна й із-за кожного паркану могла пролунати черга, й треба було стерегтись, щоб не всіх одразу скосила. Ну, а одного чи двох той, хто сидить у засаді, завжди може зняти, й цьому ніяк не зарадиш, бо хто нападає, той, звісно, стріляє першим.

Коли б, скажімо, хтось сховався під похиленим хрестом або за вікном дзвіниці зі снайперською рушницею чи — ще краще — з добре пристріляним кулеметом, то міг би й сам-один тримати в руках ціле містечко, не випускаючи нікого на вулицю, і без гармати ніхто б його звідти не зняв, хіба що підпаливши храм.

Шеф подібного не припускав, бо Глина напевне знав би про таку засідку, ну, а коли б хтось її раптом і влаштував, то навряд чи так довго вичікував би: полоснув би чергою ще тоді, коли машина відїхала і вони залишились стояти гуртом перед кузнею,— легко ж було помітити, що всі п'ятеро тут, разом з горбатим міліціонером.

Людина пристосовується до обставин: лісоруб має могутні плечі, кравець — викривлений хребет, злодій — прудкі ноги. Отак і Шеф яструбиним зором розвідника помітив якийсь порух у вікні дзвіниці. Він нікому нічого не сказав, але не зводив ока з костюолу, щоб за першим зблиском дула чергою власного автомата випередити чужий постріл. Влучить — не влучить, але й той, хто цілиться згори, може промахнутися — здригнеться рука.

Крізь захищене від дощів дерев'яним жалюзі склепінчасте вікно дзвіниці видно було тихі ниви. Навіть занадто тихі, як на цю пору року,— бракувало й людей, і худоби. І лише притулившись обличчям до навскісних планок жалюзі, можна було просто вниз, під цвинтарним муром, углядіти дядька, що орав запряженою в плуг корівчиною.

— Гей, здохляко! — гукнув він, проклинаючи кістляву, виснажену непосильною працею худобину.

Цей окрик сполошив чоловіка на дзвіниці. Рвучко відсахнувшись од жалюзі і притиснувши до грудей руки, він розглядав тепер балки, засновані павутиною, і сірі клубки кажанів, що гронами звисали в темнім кутку. Тоді вгледів на цвяху моток вірвовки. Це його зацікавило. Обережно, немов боячись наступити на гадюку, він підкрався, схопив кінець мотузки й зробив зашморг, неначе лаштувався повісити когось чи себе самого, але раптом з огидою жбурнув мотузку на підлогу й заходився топтати її ногами, аж поки скинув у круглий отвір посередині, крізь який линва від дзвону спускалася вниз, на землю. Чоловік утішено дивився, як зникла в темряві мотузка і як, упавши, здійняла хмарину куряви в сонячній плямі ген унизу.

Дивною була не лише поведінка цього чоловіка, а й сам його вигляд: сиве волосся не пасувало до молодого обличчя, рвучкі, нервові рухи — до великих спокійних очей, а чиста сорочка — до старезних штанів, що полискували всіма барвами веселки. Іще — босі ступні, які час від часу сіпалися. Поляскування босих ніг по дошках було єдиним звуком, бо скинута вниз мотузка безшелесно потонула в товстому шарі пилюки.

Вітру не було. Непорушні дерева дримали навколо костьолу, сягаючи зеленими кронами вікон дзвіниці, аж поки тривожно скрикнула галка, що сиділа десь у вітті. З гілля зірвалася зграйка темних, великоголових птахів і зникла в ліщинових заростях.

Тиші не стало. Тепер знизу долинали нерівномірне шкрьобання підбитих цвяхами черевиків і подзвякування підківок об брук; обидва звуки були однаково небезпечні. Обличчя Сивого нервово пересмикнулось. Він зіщулився, ладен забитись у найтемніший кут, але якась невблаганна сила штовхала його до вікна.

Внизу, як завжди, виднілись дахи, будинки, прибудови й дві вулиці — Костьольна й Ринкова, що перехрещувались під прямим кутом. Сивий любив роздивлятися звідси, бо ж бачив усе як на долоні, маючи змогу в базарні дні спостерігати згори, хто з ким зустрічається й хто кому переїздить возом дорогу.

Тепер сонячним боком Ринкової вулиці ступав горбатий міліціонер, і сонце виблискувало на багнеті, як у люстерку. За ним тротуарами йшло двоє солдатів з автоматами, один ішов другим, тінистим боком, ще двоє — попід будинками й, нарешті, серединою вулиці ступав нав'ючений кінь.

Сивий знав Глину й ураз здогадався, що за ним ідуть, очевидно, якісь його нові приятелі.

Серединою Костьольної, тримаючи в руці трофейний довгоствольний маузер з дерев'яним футляром замість приклада, ступав якийсь чоловік. Він був у мундирі, але з барвистою хустиною на шиї і підозріливо зиркав на всі боки, готовий щомиті відкрити вогонь. Ще двадцять... п'ятнадцять кроків — і супротивники зіткнуться на перехресті...

Сивий відскочив од вікна, шарпнув за край дзвону, вдарив по ньому долонею, кулаком, і, зрозумівши нарешті, що так не видобуде з металу застережного звуку, кинувся вниз крутими вузькими східцями, схожими більше на драбину, аніж на справжні сходи.

Збігши на два поверхи вниз, він визирнув у щілину в мурі і, як риба, викинута на берег, зіпнув, однак не крикнув.

Глина тим часом підходив до перехрестя. Він не сподівався там нікого вздріти й тому, побачивши темну проти сонця постать якогось чужака в мундирі, зі зброєю наготові, застиг на місці. В міліціонера не було жодного шансу скористатися власним карабіном, і тому він зробив те, що могло хоч на мить стримати постріл і водночас застерегти солдатів, що йшли слідом: підніс догори руки. Випростаним пальцем Глина намагався показати заднім, що перед ним лише один супротивник.

Суворий і Граф шодуху кинулись до рогу, готові розрядити у во- рога свої автомати, але їх зупинив глузливий голос:

— Опусти, Глино, руки. Зашвидко здаєшся.

Коли той, з маузером, підійшов зовсім близько, всі, дарма що низьке вже сонце засліплювало очі, впізнали Корбу. Граф здивовано глипав на нього, нічого не розуміючи.

— Відкинула копита твоя шкапа на колесах? — підходячи ближче, висловив припущення Шеф.

— Ні.— Капрал Корба крутнув головою.— Я поставив її в stodолі за будинком священика. Досить відчинити ворота й відпустити галь- ма — там крутий узвіз, полуторка одразу заведеться.

Тим часом підійшли Цабе й Соб, придибав кінь, нав'ючений рюк- заками та брезентовим мішком, і спинився біля Глини. Всі допитливо позирали на Корбу, який обтрусився, мов пес після купелі, й гарикнув на весь голос:

— Ну що?! Чого баньки повитрішали, як жіночий батальйон на капеланів дишель?!— Він стих так само раптово й вже спокійно, роз- важливим тоном додав: — Що громаді, те й бабі. А у вас, бачу, голови запаморочилися — мало не справжніми героями себе уявили!

А тим часом Сивий збіг з вежі, смикнув за ливну, відпустив, потім учепився в неї й повис усім тілом.

Над головами солдатів утретє тривожно вдарив дзвін. Наполохані галки, мов чорне листя, зірване вітром, знялися над заростями ліщини й шугнули між зеленим гіллям дерев до білих купчастих хмар на си- ньому небі. А той рожевий відблиск іще не був вогнем, а тільки світ- лом низького призахідного сонця.

Відколи перед штабом марширувала рота новобранців, а по той бік дороги стояло шестеро бійців старої гвардії і капітан їм читав наказ про демобілізацію, не минуло й кількох годин, зате подій відбу- лося чимало. Хтось інший, живучи в спокійніші часи, й за рік не пере- живе стільки всього, але час був воєнний, і мир для солдата ще не настав.

Кожна подробиця того дня закарбувалася в пам'яті, мов на стрічці кольорового фільму, й лише надвечірні години якомсь переплутались, позаскакували одна за одну, та так, що тепер уже годі й збагнути: що діялось раніше, а що — пізніше, мовби все оповила легка імла. І в тій імлі — наче рештки спаленого паперу — кружляли галки й лунала пісня, співана того вечора від самісінького початку до самісінького кінця, та й не один раз.

Першим її, здається, завів Суворий, а Соб і Цабе вторили йому на два голоси:

Як танки пройшли по осіннім стерниську —
лиш вітер гойдав обгорілу колиску,
і день викривав нас, і ніч нас ховала,
і серцем жіночим земля нас гукала.

Снігами й болотом,
крізь вітер і сльоту,
далеко чи близько від рідних сторін,
завжди піхоту,
завжди піхоту,
завжди тебе закликає дзвін.

У закутку між стіною священикового будинку, костьольним муром та загорожею Соб і Цабе під керівництвом Суворого збивали з брусків хрестовини і обмотували їх колючим дротом.

Граф розчинив металеву скриньку й повисипав з неї патрони на видраєні до білизни дошки садового столика. Він чистою шматиною

натур латунні гільзи до золотавого полиску, а тоді, наче ювелір камінчики в персні, заходився вставляти їх у магазини автоматів.

З будинку священика надійшов Глина й приніс гітару.

— Семиструнна, російська.— Взявши пробний акорд, він поклав інструмент на столі, біля стосика магазинів.— Більшовики подарували її ксьондзові, щоб ховав полеглих солдатів на кладовищі...

Це ніби просто, бо й справді, де, як не на кладовищі, разом з іншими, ховати полеглих солдатів, але багато хто стверджував, що «советам», «пепеерам», міліції й військовим з орлом без корони лежати в освяченій землі не можна — хіба що десь у кутку, під муром, серед самогубців.

Тамтешній ксьондз повівся по-людськи й, мабуть, не з удачності за гітару, й ось тепер він — малий, худорлявий, червонолиций — стоячи навпроти Шефа, запально наказував:

— ...без стрілянини в храмі божім, без кровопролиття!

— Ми ж для того й лишилися. Пора вже, щоб скрізь настав спокій...

Старший сержант відповідав, уклякнувши на одне коліно біля кулемета, притягнутого з міліції, водночас розбираючи його на частини.

— Не треба було в людей прадідівської землі відбирати...

— А з чого ж тоді селян наділити? — перебив його Шеф, тримаючи в вимашчених долонях ствол, обплутаний патрубками повітряного охолодження.

— ...не треба було в хазяїв одбирати реманент і партизанів силою роззброювати, то був би спокій.

— Ви в це вірите?

Скориставшись хвилиним мовчанням, Глина підсунувся ближче.

— Стрілятиме?

— Стрілятиме.

— От тільки патрони старі, довоєнні.

— Неправда,— перебив міліціонера старший сержант.— Із сорокового року, французькі.— Він махнув рукою, мовби хотів одігнати горбаня від кулемета, і, підвівши голову, знову звернувся до священика: — Коли б не реформа, коли б не ми, то був би спокій? Ви в це вірите?

— Я богу вірю. І повторюю: жодного пострілу під цим дахом! Стань навколішки.

— Для чого?

— Стань, кажу. Не люблю язичників в освяченій землі ховати,— заявив рішуче священик, перехрестивши повітря над головою Шефа, про всяк випадок відпустив йому гріхи, врочисто скандуючи латиною молитву.— Якщо зумієте заблокувати прохід від ринку,— змінив тон ксьондз,— то тили у вас забезпечені. Тоді вони можуть пробратися тільки від лук, з боку кладовища.

— Хай вам бог віддячить,— мовив Шеф.

Між кронами дерев і небом і досі кружляло сполохане птаство. На хмарах лежав червонястий відблиск низького сонця. Сяяли ще не розбиті шибки у вікнах священикового будинку.

Підзарядивши магазини й кулеметну стрічку, Граф настроїв гітару, взяв два-три акорди й заспівав:

Як військо верталось у дні ті чудесні,
несли нам дівчата дозрілі черешні,
та навіть дівочі усмішки ласкаві
не владні спинити наш наступ на Лабі.

Цабе й Соб, Корба та Глина хором підхопили приспів. Шеф підсвистував, Суворий постукував по столі, патрони дзвеніли, й виходив справжнісінький оркестр:

Снігами й болотом,
крізь вітер і сльоту,
далеко чи близько від рідних сторін,
завжди піхоту,
завжди піхоту,
завжди тебе закликає дзвін.

— Хто то? — кивнув Корба на Сивого, котрий, поблискуючи ступнями з-під холош своїх заляпаних фарбою штанів, скрадався попід стіною.

— Той, що дзвонить. Гак був повісив його за малювання портретів, ледве солдати із зашморгу врятували, але щось йому в голові зрушилось. І посивів увесь. Ксьондз дає йому сяку-таку їжу й притулок, а він цілісніккі дні в дровітні на дошках малює, або ж скрадається до линви — смикне і, як дзвін ударить, — утікає.

— А літери він тямить малювати?

— Ну, та ж гасла писав...

— Гасла, кажеш? — Корба замислився. — Які гасла?

— Нормальні. «Реакція Польщу занапастила, демократія — воскресила»... «Тричі «так» — перемоги знак».

— Зрозуміло. — Капрал кивнув головою з таким виразом, немовби думав увесь час про щось інше, й подався назирці за Сивим.

Глина зробив кілька кроків, простяг навіть руку, мовби хотів спинити Корбу, але дорогу йому заступив худорлявий дідок у застебнутій аж під шию куртці. В руках старий вів брудний, облуплений велосипед. Прибулий з полегшенням прихилив той мотлох до стіни і сперся на простенький, але зграбний ціпок з металевою головою.

Міліціонер шанобливо віддав честь і поцікавився:

— Ковалів велосипед?

Дідок ледь кивнув сивою головою — вітаючись і стверджуючи вночас.

— Він збирався в гори. Я насилу «позичив» у нього цю машинерію до ранку. Грає тепер з онуком у шахи.

— Але ж він не вмів!

Глина зробив такий рух, мовби збирався негайно туди рушати, але дід затримав його кінцем ціпочка.

— Тим гірше для нього. Я пильнуватиму, щоб він не покинув міста аж до початку врочистості, — пообіцяв він заспокійливим тоном і з цікавістю запитав: — А хто командир?

— Громадянине старший сержант! — Глина перепинив Шефа, що проходив мимо.

— Відрекомендуйте мене! — зажадав дідок.

— Це той товариш, що має зброю, й під час революції...

— Конрат, — перебив його на півслові дід. — Чим я можу допомогти?

— Нічим, — твердо мовив Шеф, всліючи завжди мати людей менше, зате надійних. — Хіба що вранці, після бенкету, якийсь уривок революційних спогадів...

І тут сталося несподіване: старий просто під носом у Шефа перебрав ціпок у ліву руку й, коли Шеф інстинктивно сахнувся, вихопив з-під куртки револьвер і приставив дуло Шефові до живота якимсь напрочуд м'яким, мовби аж галантним рухом. Він при бажанні встиг би й вистрілити, незважаючи на хвацьких хлопців довкола. Ніхто й поворухнутись не встиг, а дідок тим часом так само спритно сховав револьвера, сперся на ціпок і заходивсь пояснювати:

— Наган, тультський, імператорський. Експонат для домашнього музею. А крім того, в будинку на Ринковій, 5, маю ще двоствольного штуцера, з яким ходив у Сибіру на полювання.

Конрат випростав правицю й розчепірів пальці:

— Рука ще не тремтить. Якщо буду вам потрібен, то прошу когось за мною прислати. Приємно було познайомитись.

Кивнувши, старий обернувся і, не за віком стрункий, рушив додому чітким, майже солдатським кроком.

— Пан...— оцінив Соб.

— Товариш,— заперечив Глина.

— Тебе ще й на світі не було, як він уже був у партії,— спокійно докинув Суворий.

— Ну то й що з того? — кинувся на допомогу приятелеві Цабе.— Товариш, але панського роду.

Над деревами дедалі спокійніше кружляли птахи. На хмари лягали іржаві відблиски сонця.

Шеф мовчки взяв зі столу один з магазинів і, розглядаючи його, просвистів кілька тактів приспіву. А тоді й решта хлопців завели під позичену в ксьондза більшовицьку гітару третій куплет тої самої пісні, складений уже по війні:

Допоки хліба не колосяться спілі,
брат зброю ладнає, щоб стрелити в брата.
довкола лиш пустка й хати погорілі,—
невтомній піхоті не час спочивати.

Снігами й болотом,
крізь вітер і сльоту,
далеко чи близько від рідних сторін,
завжди піхоту,
завжди піхоту,
завжди тебе закликає дзвін.

Тим часом Корба роздивлявся солдатів у конфедератках на сільській вулиці, де горіли хати. Один розряджав автомат у корову, другий накидав зашморга якомусь дядькові в спідній сорочці, третій підносив смолоскип до солом'яної стріхи стодоли. Над козирками їхніх кашкетів блищали величезні сріблясті орли у важких коронах.

Червоне світило вже гасло, але що темніше ставало в stodолі, то яскравіше пламеніла мальована пожежа, постаті ніби заворушилися, зрушили з місця, і коли вже здавалось, ніби ось-ось залунають постріли, вся картина раптом розсипалася. Це Сивий згріб гладенько постругані дошки, що правили йому за полотно, зсунув їх до купи й, накривши мішком, запхав за січкарю.

— Як справжні,— оцінив його витвір капрал Корба.— Але ніхто не дасть за них і шеляга. Картини купують, щоб у хаті стало веселіше, а не людям на пострах. Заробити хочеш? На хліб, на горілку, на фарби?

Почувши про фарби, Сивий поспішно кивнув головою й простяг руку.

— Напиши ось це.— Капрал простяг йому аркуш паперу.— Та повиводь літери різними кольорами. Зробиш до ранку — дістанеш готівкою.

Сивий підніс аркуш ближче до дверей, перечитав і закивав на знак згоди.

— Ну, й малюночок можеш який-небудь зробити. Збоку. Наприклад, автомобіль...— розширював замовлення Корба.

Рипнули двері, в щілину вистромилася голова дівчини. •

— Є тут пан капрал? Ви обіцяли бензину.— І вона показала літрову пляшку з лійкою.

Лишивши Сивого з аркушем у руці, вони подалися повз порожні засіки, ледь прикриті трухлявою стріхою.

— У мене — залізно,— сказав Корба, придивляючись до дівчини.— То у дівчат так: наобіцяють та й до мами втікають.

— Не всі.

— А ось це? — Корба несподівано торкнувся дівочих персів, що розпирали блузку.— Куплене?

— Власне. І не для зайд...— Вона вдарила його по руці рішуче, але не надто сильно.

Полуторка стояла на току, нахилившись капотом уперед, перед задніми колесами було покладено по цеглині, що правили за стартер,— досить було висмикнути цеглу й відпустити гальма. Корба дістав каністру й неквапно почав цідити бензин крізь лійку, не припиняючи свого базікання:

— Ви, панно Марисю, спалахуете, наче бензин.

— Я Геновефа. Не вибухне, якщо посолити.

— Або поперчити... Га, панно Геню?!

Видно, панночка знала цей двозначний масний дотеп, бо захихотіла, натягла йому кашкета на ніс — мовляв, жарт за жарт, і гайнула з повною пляшкою через подвір'я у бік будинку священника, де вже засвічували лампи, хоч шибки ще блищали від призахідного сонця.

— Вже їй Корба свічку вставив,— буркнув Суворий.

— Я б так швидко не зміг,— зітхнув Граф.— Ти думаєш, він переспить з нею?

— Навряд,— сказав Суворий.— На спання мало часу, але те, про що ти думаєш, він, гадаю, зробити встигне.

Коли позасвічували лампи, стало видно всі нутрощі будинку та його мешканців і гостей: ось Глина в кутку біля пічки, а ось біля напіввідчиненого вікна Шеф — стоїть навпроти поручика Берези і щось йому тлумачить, ця справа дається йому нелегко, бо Шеф зроду не любив нікому нічого пояснювати, вважаючи, що розумний і сам усе збагне, а дурний однаково нічого не втямить, хоч скільки йому втовкмачуй.

— ...і тому ми всі з Глиною, тому ми лишилися, ну, і такий наш план.

— Гаразд, гаразд, громадянине старший сержант. Але я не думаю, що станеться щось лихе. Всю окупацію, майже сто операцій я провів разом з ним... ну, з тим...

— З Гаком,— підказав йому Глина, вихилившись зі свого кутка.

— Ну, так, з Гаком... Я через те кляте поранення деякі слова часом забуваю.— Взявши Шефа за руку й нахиливши голову, він провів його пальцем по прямокутничку на своєму черепі, де було вистрижене волосся.— Тут ні кістки, ані навіть пластинки якоїсь... Мозок просто під шкірою... Чуєте, як пульсує? Мушу тепер берегтись. Лікарі кажуть, досить уколу шпилькою або й укусу бджоли...

Ніби засоромившись чи злякавшись, Шеф одсмикнув руку:

— Так-так...

— А тому часом забуваю слова і не можу згадати... Лікарі кажуть, що це минеться.

Запала ніякова мовчанка: Береза втратив нитку розмови, а Шеф не знав, як йому допомогти.

— Ви, громадянине поручик, казали, що провели майже сто акцій разом з Гаком,— підказав Глина.

— Еге ж. Був час, коли Марина більше сприяла йому, аніж мені. Ми з Владеком — немов двоє братів. Ще як підхорунжі випуску тридцять восьмого року...

— Друга рота,— цілком несподівано вставив словечко старший сержант, і ніби й сам здивувався з власної репліки.

— Друга. Чи я вже вам це розказував? — занепокоївся Береза.

Шеф не відповів Березі, а запитав:

— Яке справжнє прізвище того Гака? Якщо ви, звичайно, пам'ятаєте.

— Прізвище?..— Ні,— сказав Береза, замислившись,— не пригадую.— Він вибачливо посміхнувся й знову показав на свій череп.

Хтось зачинив віконниці: рипнула рама, загриміли прогоничі, й од вікна лишилась тільки маленька зірочка, вирізана в дошках.

Поруч крізь відчинені на ганок двері виднів зал, ще досить скупно освітлений. У його глибині вже розташовувався оркестр. Хтось, на-

строюючи контрабас, видобув з нього кілька тактів у ритмі оберек¹, але нашим героям ці такти видались більше схожими на барабанний дріб, аніж на танок.

Цабе, Соб і Суворий обмотували рештками колючого дроту останню хрестовину, а Графові, видно, не дуже хотілось їм допомагати чи, може, він просто думав про щось своє, побренькуючи стиха на гітарі й блукаючи поглядом по стінах.

У горішнім віконці мансарди за темною шибою видніла непорушна тінь, нагадуючи рибу в гірському потоці, що, пливучи проти течії, стоїть на місці і її ледве можна вирізнити з-поміж каміння на дні. Внесена з коридора лампа перетворила ту загадкову тінь на дівчину — юну, струнку, голу, з самою лише фатою на голові.

Гітара фальшиво бренькнула. Постать у мансарднім вікні зникла так хутко, мов у кіно, коли обривається плівка й порожній екран раптом заливає яскраве світло. Граф покрутив головою, допевнюючись, чи не спить і чи не привиди йому ввижаються, але Цабе, здається, теж ту з'яву помітив, бо несподівано мовив просто у морок, поперед себе:

— Є така трава, на шию повісиш — недругів друзями робить, якщо в люстро на зілля поглянути.

Він знався на зіллі й умів робити настій, що гоїть чиряки, готувати мазь від мозолів і варити питво проти курячої сліпоты, котра напровесні добряче допікала солдатам, особливо старшим. Граф подумав, що треба було б випросити в нього всілякго зілля й вислати матері поштою.

Нові і нові вікна засвічувались у будинку, а морок дедалі густішав.

Коли на хмарах погас останній відблиск сонця, птахи посідали на віти нерухомих чорних дерев, якийсь час вони ще вмощувались, обмінюючись місцями, та нарешті втихли. Небо посиніло, почорнів похилений хрест на дзвіниці костьолю.

П'ять хвилин чи, може, секунд панували тиша й спокій. Здавалось, якщо так триватиме й далі, то в дивізію разом зі зброєю можна буде поздавати повні, невістріляні магазини.

Та у віконному просвіті костьолю раптом щось замаячило, хитнулось, і вдарив дзвін. Він бив рівно, спокійно й самотньо, аж поки у його ритм уплелися звуки органа.

Кілька хвилин вони лунали разом, а потім лише труби органа продовжували співати в освітленому свічками й лампадами костьолі, де біля вівтаря стояв ксьондз, а приступкою нижче — молодий з молодою: він у зеленому, вона в білому. Ще нижче юрмилися дружки з дружками, вбрані по-сільському, та міські гості в святкових сукнях і костюмах, які при тьмяному світлі здавались дуже врочистими.

Світло з костьолю падало й на стовбури старих лип, що тяглись двома рядами від костьолю до самісінької брами.

В ліщинових заростях цвинтаря витьохкували ошалілі від кохання солов'ї. То був досить дивний, але гармонійний супровід до органа. В усьому досі панували спокій, тиха радість.

Та що далі від костьолю вздовж алеї, то менше ставало світла й тепла, зате більше — ночі. У віконному отворі дзвіниці ще гойдався дзвін, неспокійний, мов людина, якій бракує сили крикнути.

Нарешті з'явився звук, якого перед тим не було, — дедалі гучніший, чіткий крок загону, що марширував бруківкою в кованих черевиках. Відомо було, що ці люди прийдуть, та одна річ — знати, інша — чути, коли вже йдуть.

Поки крокував Ринковою вулицею, загін лишався позбавленою форми й наділеною лише ритмом темною масою. Та ось він увійшов у відчинену браму, й на перших двох бійців впало світло з костьолю.

В першій парі йшов бородань у пілотці з біло-червоним шевроном, нашитим збоку; це був той самий бородань з перевалу.

¹ Польський народний танок.

Командир, що ступав трохи збоку, був високий, ставний чоловік. Окрім портупей, він мав на грудях ще й бінокль у футлярі та пістолет на плетеному ремінці. Під великим козирком конфедератки біліло обличчя, облямоване коротко підстриженою темною бородою. На погонах яскріли позолотою три довоєнні капітанські зірочки.

— Загін... стій! Ліворуч — рівняйся!

Видно, коваль або й справді досі грав у шахи з онуком, або ж складав товариство Конратові, бо пришельці були абсолютно спокійні, впевнені й не мали жодного наміру ховатися. Чітко виконували команди бійці, клацаючи підборами на посипаній гравієм алеї. Їх було восьмеро: двоє в довоєнних військових кашкетах, троє в пілотках, один у трофейній альпійці, один у польовому кашкеті й ще один, кудлатий, у касці. У всіх на головних уборах були до блиску начищені орли з коронами, всі носили автомати й револьвери в кобурах, пересунутих, мов у німецьких офіцерів, на черево ліворуч од пряжки, й багнети в піхвах. Той, що в альпійці, ніс ранець на широких пасах.

— Зняти головні убори! — скомандував капітан і вже менш офіційно заходився віддавати розпорядження: — А тепер, пане Органіст, — на хори, а ми...

Він раптом замовк, помітивши, як змінились на обличчі бородатий Органіст і його товариші, й різко крутнувся на підборах.

На відстані кількох кроків, між стовбурами дерев, чаїлися солдати зі зброєю наготові. Солдатів було, щоправда, тільки четверо, але пальці кожного лежали на спусковому гачку, тим часом як його люди безпорадно стояли з головними уборами в руках. Невідомо було, зрештою, скільки ще ховається в темряві чи по той бік алеї, за липами.

Руки самі потяглися догори, але зусиллям волі капітан опанував нервовий дроз у пальцях і стромив їх за пояс. Розкритим ротом він хапав повітря, мовби хтось ударом під груди перебив йому віддих.

— Громадянин Гак? — спокійно запитав Суворий.

— Капітан Гак, — поправив його той, ковтаючи слину, й ці два слова допомогли йому нарешті опанувати себе, й він уже з викликом додав: — Ну, комуно, давай. Чого не стріляєш?

— Бо ксьондз просив, — таким самим спокійним тоном відповів Корба. — Він сьогодні зайнятий шлюбом і не має часу на похорон.

— Може, якось домовимось, щоб без пострілів, — запропонував Суворий. — Поручик Береза просив, і панна Марина також...

У ліщині витьохували солов'ї, в костьолі гудів орган, а вздовж алеї між сталевими стволами й людьми запала тиша, така непевна й напружена, що кожен несподіваний шелест міг розірвати її на клапті. Суворий по-своєму — не турбуючи святих — молився в душі, щоб не прибився саме в цю мить якийсь запізнілий весільний гість, не крикнула сова, не бемкнув дзвін. Хотів дати Гакові можливість вибору, розуміючи, що на курок той уміє натискати зразу, а от над власною капітуляцією мусить певний час подумати.

Кожна секунда збільшувала шанси на мирну розв'язку. Тільки б капітан спокійно тримав руки на поясі, бо досить було різко ними ворухнути чи торкнутися кобури, як Корба вистрелив би. В кожній групі людей завжди знайдеться хтось, хто більше довіряє мертвим, аніж живим.

— Можна й без пострілів, — сказав Гак.

— Слово офіцера? — поважно перепитав Суворий.

— А для вас це має значення? — Гак явно глузував.

— Для мене — ні, — відповів Суворий, — але для вас, думаю, має.

— Й ви повірите?

— Ризикну.

— Гаразд. Мої люди перші не вистрілять.

— Ну, то просимо досередини.

Гак глянув на своїх людей, ледь кивнув головою й перший рушив до костьолу. Суворий пішов метрів за три позаду й трохи ліворуч, щоб

тримати в полі зору не лише командира, а й його людей. За ним подався Цабе, Соб і Корба.

На порозі Гак стишив крок, переклав конфедератку в ліву руку, пальці правої вмочив у свячену воду й перехрестився.

— Партійний! — кинув Гак пошепки через ліве плече. — А вам до костьола можна?

— А чому ж? — упівголоса відповів Суворий. — Хто не вбиває, не палить...

У костьолі ще було досить вільно, всі гості з'юрмилися біля молодих. Гак затримався посеред нефу, склав руки й, схиливши голову, заворушив губами, немовби молячись, хоча насправді роззирався.

Він, мабуть, постановив собі будь-що вислизнути з-під прицілу Суворого і, якщо вдасться, шаснути за колони праворуч, але, ступивши два невеликих кроки у той бік, завмер: біля сповідальні, вклякнувши на одне коліно, чатував старший сержант з автоматом на шиї.

Ліворуч, серед весільних гостей, поруч із сивим дідком у куртці, застібненій аж під шию, стояв коваль. Намагаючись не привертати уваги свого сусіда, він кивнув ватажкові банди нагору й назад.

На хорах з-за клавіатури органа стирчала голова Глини, а поруч з головою зблискував гладенький багнет.

Поки Гак обдивився костьол, біля вітваря запанувало пожвавлення. Музика на хвилю стихла, а тоді гучно й радісно загравав орган, і під високим склепінням попливли врочисті й таємничі латинські слова, співані на два голоси.

Поки тривав спів, Гак спокійно підійшов до Органіста. Не помітивши, що з другого боку підступив і Соб, і, вважаючи, що музика досить гучна, аби заглушити його слова, мовив з кривою посмішкою:

— За сьогоднішню інформацію я тобі подякую особисто, сучий сину.

— Як оті повтікали, то хто ж його знав, що ці припхаються? — буркнув бородатий Органіст.

Вторячи Глині другим голосом, Граф тримав долоні на ручках цибатого, легкого кулемета, але знизу цього ніхто не бачив, бо решітка хорів, оздоблена квітами й ангелами, правила гарним прикриттям.

Йдучи од вітваря, молоді приймали вітання й дякували і нарешті вибралися з-поміж гостей. Хтось затримав Марину, й Береза опинився спереду. Гак ступив два кроки до килима.

— Вітаю.

— Владеку... — здивувався й водночас зрадів поручик. — Дякую. — Він перший простяг праву руку, а лівою, мовби не вірячи своїм очам, доторкнувся до зірочок на його погонах. — Ти, я бачу, просунувся вгору, — сказав Береза поволі й замислено. — Хто тебе... — почав був він, але затнувся, немов передумавши, й додав невпевнено: — І я тебе вітаю.

Тим часом підійшла Марина. Гак побачив усміхнені очі й одразу ж схилився над її рукою. Марина теж похилила голову.

— Без стрілянини, — шепнула вона йому. — Будь ласка.

— Та я вже про це домовився з твоїми охоронцями з держбезпеки, — сказав голосно Гак, щоб усі чули. — Якщо тільки вони не почнуть першими.

— Ми не почнемо, — озвався, підходячи, Шеф. — Адже могли ще під костьолом і почати й закінчити.

Гак подумав, що той посивілий старший сержант викликає довіру не тільки обличчям, ніби віддавна знайомим, але й розважною мовою. Вони й справді могли їх перестріляти, як куріпок, в отій липовій алеї. Чи, може, не хотіли здіймати шуму під час церемонії? Щось тут було незрозуміле.

Ще під пальцями Глини гомоніли останні акорди органа, а вже оркестр на ганку почав весільний марш. Скрипки здалеку не було чути, лише вигупував бубон, бурмотів контрабас. Уже хтось подавав молодим

хліб і сіль, але поза спинами й головами гостей, що юрмились коло будинку ксьондза, не можна було нічого ні побачити, ні почути.

Й хоч обидві стулки дверей були розчинені навстіж, а все ж утворився натовп, і коваль пропав з очей старого Конрата, а Гак зник з поля зору Корби, який мав його стерегти. Гакові та його людям уже не раз доводилося діяти в такій метушні, тож практику вони мали непогану: досить було одного лиш погляду, щоб хтось із його людей відштовхнув Корбу, тим самим давши Ракові змогу перекинутися кількома словами з ковалем, а багатьох слів і не треба було, щоб наказати решті загону якнайшвидше поспішати на допомогу.

Гак зважився на такий наказ, бо не вірив, що солдати його так просто відпустять. Він не знав, що, попри своє військове обмундирування, вони вже цивільні люди, а цього ні Шеф, ані хтось інший, навіть Корба, не мали наміру йому пояснювати. Чи так воно було, чи інак, ніхто вже ніколи про це не довідається, але, мабуть, що так, бо інакше просто не могло бути.

З сіней, товплячись, гості входили просто до великого залу. В дверях стояв Суворий, чемний, урочистий, як перед штабом під час полкового свята,— саме він притримав Гака за лікоть і кивнув на бічні двері.

— Куди? — сахнувся Гак.

— На хвилинку...

Вони вдвох увійшли до якоїсь комірчини з загратованим віконцем, що дивилося на північ. Відразу ж за ними зайшли ще двоє Гакових людей, а тоді й капрал Корба — права рука за пазухою, а в очах лихий блиск,— очевидно, ніяк не міг заспокоїтися, що його відтрутили в натовпі.

Гак спостеріг, що його люди тут усі — восьмеро і він дев'ятий — проти не чотирьох, а п'ятьох солдатів і вже знайомого міліціонера.

— Оце такі твої, Глино, методи — тюрма замість весілля... І для цього вам потрібне було моє слово честі? — запитав він.

— Я ж сказав — лише на хвильку, — заперечив Суворий.— Лишимо тут зброю, щоб у когось часом не бабахнула.

— А як не лишимо? — затявся Гак.

— Не раджу,— почувся голос Шефа з-за вікна. Темне дуло автомата здригнулось між ґратами й поволі пересунулося зліва направо, беручи на мушку.

— Та й щоб у танцях не заважала.— Суворий простяг ліву руку до Гакового «шмайсера», в правій тримаючи свій автомат.

— Не ти давав, не тобі й...

— А нащо мені? Гвіздків багато.— Суворий кивнув на повбивані в сволоки великі цвяхи, на яких у кращі часи ксьондз, мабуть, вішав ковбаси та шинку.

— Один ваш і один з наших доглянуть,— заспокоював далі Суворий.— А потім заберете.

Вдруге протягом вечора Гак опинився перед нелегким вибором. Тільки й різниці, що тепер — на світлі, а тоді було в темряві.

Розбити лампу?... Не зможе — хтось завбачливо поставив її в кутку на підлозі й затулив скринькою. Від того й тіні витяглися аж до стелі. Пірнути в юрбу? Та це означало б наразитися животом на ствол чийогось пістолета чи на Глинин багнет, що саме стирчав з кутка. А ще ж той за вікном, котрий слушно зауважив, що коли б хотіли з ними швидше покінчити, то могли б це зробити зразу, ще під костьолом.

Гак зважився — трохи розслаблено, навіть з усмішкою, взявшись за дуло й показуючи, що не тягнеться до спускового гачка, зняв зброю з плеча й повісив на сволок. Те саме зробили й ті двоє. Потім Глина, зіп'явшись навшпицьки, почепив на гвіздок свого карабіна.

Менше стволів — більше довіри. Повідчеплювані кобури, завбільшки з півгуски, теж повлягались уряд на полицях. Бандити вішали свою

зброю окремо, поряд з нею чіпляючи й головні убори з коронованими срібними орлами.

— Можна? — спитав бородатий Органіст, потягшись рукою до клямки

— Гріх, пане Органіст, — проказав Глина, притримавши двері ногою, і стукнув пальцями бороданя в груди, біля лівої пахви.— Був би гріх, якби ви вийшли з оцим.

Органіст розстебнув мундир, витяг з бічної кишені зручний невеликий браунінг і поклав на полицю.

— Ножичка теж віддати? — він аж пінився від люті.

Ніхто не встиг навіть отямитись, як Корба видобув ножа і жбурнув у протилежну стіну. Блиснуло вістря й увігналось у крокву, якраз посеред тіні Органіста.

— Не треба, — відрізав капрал Корба.— Ножики можна лишити, — він витяг з крокви фінку й захпав її назад за халяву.— Яке ж весілля без ножа?

— Ранець, — нагадав Шеф з-за вікна. Чоловік з ранцем за плечима відстебнув пряжку під лівою пахвою, скинув ранець і хотів був покласти поряд зі зброєю, та Гак його зупинив, розстебнув ранець і витяг звідти пласку шкіряну коробку із золотим тисненням на кришці.

— Срібло, — здогадався Корба.

— Столові прибори, — кивнув офіцер.— Весільний подарунок.

— Біда лиш, монограма не підходить. Скрутні часи настали; пепеерівці забирають землю, а пан капітан — столові прибори...

— Може, поділитися з вами?

Корба сплюнув крізь зуби. Решта мовчали.

— Якщо нема більше запитань, можемо йти, — сказав Суворий.

Противники один по одному виходили з комірчини. Залишилося тільки двоє — Соб і той, у касці, на прізвисько Кудлатий. Соб, як господар дому, взяв з підлоги лампу, повісив її на стіну, а до столика коло вікна підсунув табурет і скриньку. Жестом запросив «гостя» сісти й усівся сам. А вже тоді за давньою звичкою дістав гранату з кишені і витяг чеку.

Кудлатий зблід, інстинктивно відсахнувшись.

— Нічого страшного, — сказав Соб.— Якщо тільки тихо.— Він вмонтивав гранату на підвіконні, прихиливши до рами й підперши з другого боку горщиком з квашеними огірками.

— Жбурнемо її потім за стіну, — пояснив Кудлатому.

— Гарзд, — сказав той, заспокоюючись і дістаючи з кишені засмальцьовану колоду карт.— Перекинемось?

— Можна, — згодився Соб.— У «війну» чи в «дурня»?

— В «дурня», — вибрав Кудлатий і заходився здавати, бурмочучи: тобі, мені, тобі, мені...

Шеф постояв ще трохи за вікном, зазираючи в їхні карти, а тоді забрав автомат з вікна і, не відходячи, став наслухати. Навіть пригнувся, щоб не було його видно, і втупивсь у куші жасмину на розі будинку. Звідти почулося якесь торохтіння, мовби хлопчак вів палицею по металевій сітці огорожі.

Незабаром це торохтіння стихло, і з'явилась темна постать коваля, котрий, викравши свій власний велосипед, котив його, піднявши вгору задне колесо, щоб не деренчало. Він зник у затінку огорожі й знову виринув, освітлений місяцем, коло брами. Переконавшись, що відійшов досить далеко від будинку священика, вскочив у сідло і погнав Ринковою вулицею.

Шеф усе це бачив, але не став затримувати. Коли постать коваля розтанула в глибині вулиці, старший сержант, пересвідчившись, що за ним ніхто не стежить, сховав свій автомат за сволоком ганку. Ще якусь мить наслухав, а тоді поправив мундир і увійшов до зали, де весільні гості їли, пили й витанцьовували.

Оркестр награвав ту саму мелодію, що її зранку співали новобранці, вихваляючи на всі лади піхоту — царицю полів, скаржачись на Анельку, яка не пише листів, а також обіцяючи змести з рідної землі банди всілякої контри, — тільки на цей раз мелодію виконували в ритмі танго. Притиснувшись одне до одного, танцювали молодий з молодою, і довкола них було трохи вільніше, бо горілка ще не позадурманювала голови гостям, і всі ще були ввічливі та уважні.

Оркестр почав грати вальс, ритм пожвавішав, і раптом Марина зупинилась. Гак наче передчував це, може, навіть і вальс для цього замовив у скрипаля, — бо відразу ж опинився поруч.

— Прийміть на щастя, на здоров'я, на довгі літа... — Він висловлював побажання, дивлячись поручикові в вічі і вручаючи йому коробку зі столовим сріблом.

— Що це? — здивувався Береза. — Звідки це у вас?

— Ми не можемо цього прийняти, — втруtilась Марина.

— А то вже ваша воля.

— Ні, не можемо.

— Я ж від широкого серця. Продовольчих карток не маю, до «Селянської взаємодопомоги» мене не беруть... Якщо вам воно не потрібне, можете викинути.

І з цими словами він розсунув на столі посуд, поклав коробку поміж тарілок, а тоді низько, аж надто низько вклонився молодим.

— Можна?

— Прошу, Владеку, — втомлено всміхнувшись, відповів Береза. — В мене від вальсів крутиться отут, — він рукою показав на голову.

Гак тільки посміхнувся й не сказав ні слова. Лише коли обняв Марину й зробив у танці кілька кроків, шепнув їй:

— Не бери каліку.

— Я ж присягала.

— Краще вам не йти спати.

— Я так вирішила.

Гак, помітивши поруч вицвілу уніформу й кольорову хустину на шиї, завальсував жвавіше.

— А якщо не встигнете? — Зуби вишкірились у посмішці.

— Ти спершу даруєш крадене, а тепер ще й смертю погрожуєш? — Вона відхилилася, щоб заглянути йому в очі.

— Тебе ніхто не зачепить, але, чого доброго, можеш передчасно овдовіти.

— Ти ж обіцяв, що не буде стрілянини.

— Мозок у нього незахищений. Легкий удар чи подряпина — та й доволі. Нещасний випадок...

Вона з силою відштовхнула його від себе й попрямувала до Берези. Це помітили гості: одні обернулись до ксьондза, ніби той міг вимолити для них спокій, принаймні на цю ніч, інші дивилися на Шефа — найстаршого з-поміж людей нової Польщі.

Обминаючи пари, до молодої протискався Граф, підійшовши нарешті, торкнувся її ліктя і кивнув у бік вікна, де в блакитній сукні стояла дівчина, що жила недалеко від кузні й пестила на підвіконні рудого kota.

— Чи не могли б ви мене познайомити?

— Познайомити? — Таке делікатне прохання розсмішило її. — А чому ж! Гарна, правда?

— Красуня.

Вона повела Графа до вікна. Їх раз по раз перепиняли то танцюючі пари, то гості з чарками в руках. Але Маринина постать у білій сукні все одно рухалася й нарешті вийшла з тисняви. Більшість гостей були жінки, чоловіки поприходили або зовсім старі, або ж підлітки, що вдавали з себе дорослих.

Якийсь чоловік на милицях стояв під стіною, де висів великий, обгорілий хрест із розп'яттям. Може, те розп'яття було тутешнє, з якоїсь

погорілої каплички, а інвалід — здалеку, може, саме навпаки, — наші солдати цим не цікавились, та й навіщо? Не цікавили їх ні кривні, ні дружні зв'язки весільних гостей, ані їхні імена — та це чи й треба на одну ніч? Хіба що Графові та Корбі, які уподобали собі дівчат.

А Гакові люди були місцеві — зналися з більшістю гостей, може, навіть з усіма, і люди теж їх знали, хоч декотрі вдавали, що не впізнають одне одного. Складалося враження, ніби свої надумали трохи пострілятися та порізатись між собою, а сторонні стали їм на заваді.

Між вікнами висів червоний транспарант з білими літерами і картина, де генерал підносився над шерегами піхоти, що йшла в атаку просто на глядача. Над оркестром на тлі смугастого килима здіймав крила білий гіпсовий орел. У кутку за столом сиділи старші, поважні гості, а з боку залу підходили всі, хто хотів, сідали на лаві, щоб випити, закутити й знову пуститись у танок або приєднатися до якогось гурту, послухати, про що там балакають.

Оркестранти змінили темп, хоча, крім оберека, польки та пісні про Анельку в різних варіаціях, не грали нічого. На звичайнім весіллі все поступово розчинилося б у горілці, в тупанні, гупанні та вихилясах, але ж це не було звичайне весілля, і в кожній нібито випадковій зустрічі, в розмовах, уриваних напівслові, в кожному рухові вчувалася замаскована настороженість. Напівзаплющені повіки прикривали блиск очей.

Після перерваного посередині вальсу Марини з Гаком Береза вже до танцю не ставав, сидів на табуреті й, спершись спиною на стіну, слухав, що каже йому через стіл Конрат.

— ...Вродливі жінки вже не викликають у мене заздрощів, заздрю лише вам, що ви побували в Берліні.

— Лікарі кажуть, це минеться, пам'ять повернеться, — відповідав поручик не зовсім до ладу. — Я дуже радий, що сьогодні все йде гаразд, хоч усе так кепсько починалось.

Конрат простяг руку і, затримавши Глину, що саме проходив мимо, стиха, не перебиваючи Березу, сказав:

— Коваль украв велосипед.

— Чий?

— Свій. І погнав у гори.

Береза продовжував:

— Всі танцюють, п'ють, балакають, і ніхто нікому...

Він змовк на мить, шукаючи потрібного слова, а тоді доказав:

— Настав час вилучити з ужитку грубі і образливі прізвиська — й про платних агентів Москви, й про запльованих пігмеїв реакції, і час уже, щоб поляк полякові...

— Заздрю вам, що побували в Берліні, — повторив Конрат зі старечою занудливістю. — Бо у вересні тридцять дев'ятого, знаєте, як було: сиджу я на горищі зі штуцером і з двома повними ящиками патронів. У радіусі п'ятдесяти метрів і миша б не проскочила, а вони, гади, стороною обійшли...

Корба танцював на місці, притискаючись до партнерки й водночас дослухаючись до балачок.

— Поки старший пан повчає молодого, чи не сходити б нам подивитися, як там машина? — запропонував він, ще тісніше пригортаючись до дівчини.

— Це буде дуже некультурно, — відповіла Геновефа. — Треба б ще трохи потанцювати. І будь ласка, підійміть руку трохи вище, бо щось той бородатий задивився.

Органіст і справді дивився, але не на Корбову руку.

— Значить, вас найняла комуна? — допитувався він у Цабе й пхав до рук склянку з горілкою. — Не за гроші — за землю, й то за чужу, бо ж не тільки в німців одрізали, німців хай чорти беруть, але й у поляків!

— Коли у когось землі стільки, що сам обробити нездатен, а людьми оре, як худобою, то в того й відібрати не гріх. — Цабе побожно пе-

рехрестився, тоді хитро примружив очі.— Ви ж, пане, теж на щось розраховуєте, раз покинули орган і подалися до лісу. Певно, не тільки за сенат воюєте...

Тоді, за кілька тижнів перед голосуванням, про той сенат знав кожен, бо то було питання, що на нього можна було відповідати або тричі «так», або ж не відповідати зовсім. Одне слово, сенату не повинно було бути, бо як стільки дідів зібрати до купи й дати їм можливість побазікати, то напевно захочуть, щоб усе було на старий лад, а не по-новому. А ті, котрим соціалізм не подобався, стояли за те, щоб сенату не ліквідували. Такої самої думки були й люди з лісу, тільки вони додавали ще одне «ні» — проти сільськогосподарської реформи або й третє «ні» — проти кордону по Одрі й Нейсе.

Шеф не міг цього чути, але бачив майже все і, ступаючи то ліворуч, то праворуч, стежив за Гаком, усміхаючись чимраз ширше, мов після чарки, хоча й не випив ні краплі.

— Товаришу старший сержант,— доповів Глина, зіп'явшись навшпиньки.— Коваль викрав свій велосипед.

— Знаю.

— Якщо натисне як слід на педалі, то вдосвіта приведе нам на голову решту банди.

— Ви що, Глино, слухаєте накази чи, може, розпоряджаєтесь тут від імені військової ради? — різко спитав його Шеф і, озирнувшись, додав:— Підсипте Гнідому вівса, а при нагоді можете йому й дещо шепнути.

За кілька кроків од них біля столу вмовився Гак з мискою гарячого бігосу з м'ясом і заходився наминати його з хлібом. Шеф сів на тій самій лаві, може, за якийсь метр і не зводив з нього очей. Той спершу вдавав, що нічого не помічає, бо це пахло провокацією, але не втримався, наштрикнув великий шмат м'яса на виделку й простяг Шефові:

— Хочеш?..

Кусень виснув у повітрі за кілька сантиметрів од обличчя Шефа, але Шеф не відхилився, лише заперечливо похитав головою й суворо промовив:

— Вісім років!

— Що — вісім років?

— Вісім років минуло від тридцять восьмого, пане підхорунжий.

— Сержант?— перепитав той, раптом збагнувши, чому це обличчя видалось йому таким знайомим.— Боже милосердний, наш сержант з другої роти в цій більшовицькій армії?

Він одставив миску з бігосом і простяг руки, ніби наміряючись обняти Шефа, але хтозна чим би усе скінчилося, бо в залі настало похвалення.

— Гірко, гірко!— загукали тісно розсаджені один біля одного гості.

Береза підвівся, разом з нареченою став на лаву, щоб краще їх було видно, й нахилився над Мариною, цілуючи її щасливо усміхнені уста.

Урвавши на хвилю розмову, дивилися на них од вікна Граф і Чорноволосо.

Рудий кіт, скориставшись нагодою, стрибнув з підвіконня в темряву.

— Був і нема,— розсміялася дівчина.— Отак і солдати.

— Але ж Береза одружився.

— Хто його знає, чи одружився б він, коли б не був поранений. А крім того, Береза тутешній.

— Тутешнім стати неважко. Досить залишитись — і все.

— Кожен з вас має когось десь далеко звідси.

— Я не маю нікого,— відповів Граф задумано.— Ось уже три тижні — нікого.

Дівчина глянула йому в очі, щоб переконатися, чи не жартує. Граф пам'ятав заспокійливі слова Суворого, начебто сестра линується напа-

сати, а мати, може, захворіла, а може, як утікали, то не прихопили з собою ні паперу, ні олівця — але відчував, що Суворий говорив це не тому, що вірив у диво, а просто від доброти душевної.

Суворий на другому кінці столу розтулив жменю, висипав золотаві патрони від автомата, поставив їх сторчма і, впевнившись, що всі десять на місці, перекинув пальцем один, тоді другий.

— Кожного п'ятого замордували гітлерівці,— мовив він до трьох Гакових людей, які сиділи, низько похиливши голови над столом.— Але ви вважаєте, цього мало, треба ще перебити кілька тисяч?..

На дошках столу, звідки прибрали тарілки й скатертину, червоним буряком був намальований контур нової Польщі, й саме посередині стояло вісім патронів, а ще два — лежало. Органіст, умочивши пальці в гірчицю, домалював на сході колишній кордон.

Чоловік із банди, в якого за плечима перед цим був ранець, низько схиливши голову й запустивши пальці в чуприну, затягнув тихим голосом:

Білий орел без корони,
ніхто Польщу не боронить.
Трумен, Трумен, час бомбити,
бо несила вже терпити.

— Заткни пельку, дурню!— схопив його за зап'ястя Суворий.

— Бо що?— шарпнувся той і другою рукою змів зі столу набії, перекинувши склянку горілки. Хрін з червоним буряковим квасом і гірчиця злилися в одну криваву пляму — від моря до моря.

Органіст стримував свого колегу, щоб не дійшло до бійки, а Глина затуркував Суворого.

— Товаришу сержант! Коваль на велосипеді за рештою банди поїхав. Я сказав старшому сержантові, але він...

— Він знає, що рама підпиляна,— заспокоїв його Суворий і кивнув на Шефа, що сидів скраю лави.— Далеко той зв'язковий не доїде, а іншого не пошлють, бо гадатимуть, що той уже веде підмогу.

— Ніколи б не подумав...— провадив своєї Гак.— Наш інструктор, в усій школі підпрапорщиків найсильніший у фехтуванні...

— Так, це я,— підтвердив старший сержант.— Гарна була рота.

— Як служили, то служили, але вміли й відпочити...— Гак раптом замовк і лягнув себе долонею по лобі.— То ви там перед костьолом не перестріляли нас через давнє знайомство?

— Не через те. Просто час припинити. Бо якщо не припинимо, країна перетвориться на пустку.

— Або ми пепеєрівців, або пепеєрівці нас. Як же інакше?

— Можна й інакше: після референдуму — амністія.

— Упізнаю, холера, й не впізнаю!— злився Гак.— Ти наш сержант — чи зовсім з іншої роти? Слухай, старий, зніми оцей мундир, викинь його в нужник і будь знову таким, як був колись!

— Пан гадає, що людина, як цибуля, під одним лушпинням — друге... І навіть не припускає, що в мене своя політика.

— Яка? Більшовицька чи, може, власна?— Гак глузливо розсміявся.— Іди до нас. Ще не пізно, але це вже останні години.

Шеф теж засміявся, але кожен з них мав свою думку із приводу великої політики, і з приводу того, що має трапитися цієї ж ночі. Щоб не дивитись один одному в очі, вони відвернулися до залу й разом з усіма почали плескати в долоні дідусеві Конрату, який навдивовижку легко й гарно витанцьовував оберека з Мариною, хоча волосся в нього було таке ж біле, як у молодій фата.

Скориставшись з того, що всі захоплені обереком, Органіст у розстебнутому мундирі й зі склянкою в руці підступився до Берези. У роті в нього виблискував зуб, на грудях — хрест.

— Я краще заграв би, ніж той горбань, пане поручику, але служба, служба, а тут ще Гак обіцяє не простити мені того, що я прогавив тих холерних...— Він махнув безнадійно рукою.— Звідки я міг знати, що вони... Зараз, зараз я їм, сучим синам...

Органіст упустив склянку, але, не звертаючи на це уваги, подибав до оркестру, відіпхнув того, що грав на контрабасі, й заходився смикати струни.

Інші музики, звиклі до таких пригод на весіллях, і далі грали оберека. Органіст шарпав струни чимраз гучніше і, нарешті збивши оркестр з такту, примусив його замовкнути. А сам загорлав на весь зал, корчачи мавпячі міні Корбі, що стояв неподалік.

Мудрий знає, що бажає:
каже «так», каже «ні».
Тільки качка, дурний птах,
завжди кахка — так, так, так.

Останні слова доспівував у повітрі, бо Корба, залишивши Геновефу під стіною, відштовхнув нахабу від контрабаса, а потім перекинув його через голову й хряпнув об підлогу.

Люди порозбігались, а Корба, імітуючи звук контрабасових струн, заспівав у цілковитій тиші:

Баран знає, що бажає:
хоча б раз бекне «ні».
Ну, а дурень, хрін із ним,
був і лишиться дурним.

Найбільш сп'янілі захихотіли, але враз і замовкли. Органіст іще з одним бандитом разом навалилися на Корбу.

Корба садонув бородатого в сонячне сплетіння, і той зігнувся удвічі, але й самому Корбі так дісталось по потилиці, що аж у голові запаморочилося, і він уклякнув. Тут підскочив Цабе і, розмахуючи руками, немов ціпами, порозкидав Корбиних супротивників по підлозі.

Органіст, підводячись, розбив стільця й схопив одірвану ніжку. Корба добув з-за халяви фінку й чекав, трохи нахилившись уперед. Хто бачив його в такій ситуації, той знав, чим закінчиться для бороданя хоча б один непевний крок,— на рукоятці фінки було сім зарубок на сімох німецьких вартових, знятих кидком ножа з відстані кількох метрів, коли на фронті ходили по «язика».

Обидва командири втрутились одночасно — Гак перегородив дорогу своїм, а Шеф наказав Корбі:

— Пройдися-но свіжим повітрям... Музико, грай!

Оркестр повів далі з перерваного такту. Капрал Корба знизав плечима, але слухняно пішов до виходу.

На ганку на хвилю затримався й крізь загразоване віконце побачив, як Соб з Кудлатим запекло ріжуться в «дурня». Корба дістав годинника, послушав, чи йде, й, нахиливши циферблат до світла, подивився, котра година: не те що до ранку, а й до півночі ще лишалося багато часу.

Сьогодні вранці, здавалось, починається спокійне цивільне життя, але на голову їм звалилась ота розторохкана полуторка, та ще Суворий із своєю політикою на додаток... Ну, гаразд, поїхати сам не зміг, але навіщо нерви, навіщо ті співомовки? Референдум відбудеться, пепеєрівці втримають владу й після голосування. А мені що до цього? Якби не Шеф — узяв би був гріх на душу — порішив би того землячка Органіста й червоного півня підпустив би...

Зорі сяяли спокійно й кожна на своєму місці. Власне, на місці була тільки Полярна, бо Молочний Шлях нахилився аж до обр'ю, а Велика Ведмедиця залізла високо й вляглась на лівий бік, підклавши лапу під кудлату голову. Корба навіть прислухався, чи не чути її сонного посапування.

Ще колись у воломінській початковій школі трапився йому вчитель, не фізик, навіть не астроном, а викладач польської мови, який ходив разом з хлопцями за місто, крізь пальці дивився на їхні витівки й розповідав їм різні історії про зірки. Відтоді, коли мучив голод, боліли кістки чи м'язи, гнів хапав за горло чи ворог був надто сильний або не-досяжний, Корба зводив очі, що нерідко бували підбиті, до нічного неба.

У металевій скриньці, пригвинченій зісподу кузова, саме над заднім мостом, він возив цейсівський морський бінокль. Нікому про це не казав, навіть Графові, але мав намір прилаштувати його собі на даху, щоб спокійної ясної ночі спостерігати за зірками... Оце б тільки діждатися світанку, а там ще кільканадцять днів і... Цікаво, що людина терпляче пережила війну, а тепер, коли залишилося вже зовсім трохи, все це здається їй до біса довгим.

Так собі розмірковуючи, капрал Корба зійшов з ганку, доплентав до стодоли й нахилився, щоб заглянути в щілину — що діється там у середині.

Обіч січкарні, при світлі ліхтаря, Сивий старанно виводив круглу літеру О. Більше нічого не було видно. Коли Сивий підвівся, щоб знов умочити пензля, капрал побачив на дошці червоний автомобіль і початок напису: «ПОСЛУГИ ТРАНСПО...»

Тут за спиною в Корби тихо шелеснула солома. Він блискавично обернувся й зробив рух, немов ухияючись від удару з тилу.

— Перевіряємо, чи на місці автомобіль?— спитала Геновефа, яку не збентежив його раптовий порух.

Не мовлячи й слова, Корба міцно пригорнув дівчину й почав хилити додолу.

— Хвилинку...— прошепотіла вона нетерпляче й водночас тверезо.— Адже в засіці м'якше, й сукню треба зняти, бо тісна.

Притиснувшись одне до одного, вони пішли на інший край стодоли.

Ряпнула відхилена дошка, і обоє зникли.

У будинку ксьондза й досі вигравали музики, а тут, у кінці садиби, було так тихо, що чувся шелест підім'ятої соломи, пустотливий вітерець легенько ворухив місячних зайчиків, просіяних крізь листя, а по той бік дощок тривала дедалі швидша і запальніша молотьба. Зачув її Гнідий, що пасся серед могил цвинтаря, підвів голову й задивився на клуню склистим, нерухомим оком.

Прикульгав Глина, став під деревом і, тримаючись лівою рукою за гілку каштана, справів малу потребу. Підійшов Гнідий, підставив морду для ласки, не перестаючи жувати траву. З губи його звисала нитка зеленої слини.

Раптом зачулися неспокійні кроки, хтось біг спершу бруком від ринку, потім гравієм алеї, що вела до косяолу. Глина визирнув з-за дерева, впізнав за силуетом:

— Вацеку! Сюди, Вацеку!

Молотобоець повернув на голос, сперся на пеньок, важко дихаючи, і якийсь час не міг вимовити й слова.

— Що сталося?

— Коваль... Велосипед під ним розвалився одразу за ринком, але в стайні кінь Гака стояв осідланий.

— Хай йому чорт!.. Чому не прийшов одразу?

— Бо він мене побачив, морду набив і замкнув у кузні. Поки я дах над горном розібрав, поки виліз, то й час минув.

— Скоро можуть бути тут?

— Скоро.

— Іди. Але нікому ні слова.

Обидва пішли до хати. На ганку розминулися з Графом, який проводжав Чорноволосу під ручку.

Графові здалось, ніби міліціонер хотів його затримати й щось ска-

зати, але в останню мить роздумав. Може, тому, що побачив дівчину. Вона теж це помітила, бо легенько притулилася до Графа, коли східці ганку зарипіли, але теж нічого не сказала, і вони вдвох пішли далі, аж на висипану гравієм алею.

Двері костьолу були відчинені, але всередині не горіла жодна свічка. В густому мороці, як далекий вогник над дорогою, червоно поблимувала перед головним вітарем лампадка. З протилежного боку тяглась порожня Ринкова вулиця, напівосвітлена місяцем, а далеко на обрії видніли гори, ніби увінчуючи розмиту нічну панораму.

— Все так швидко, все аж занадто швидко, тож не тільки тобі, а й собі важко повірити,— звірялася дівчина.

— Пригадую, одного разу білетер не пустив мене в кіно, бо фільм був воєнний, дітей до чотирнадцяти років не пускали, і я плакав, затиснувши в долоні повернені з каси двадцять п'ять грошів. Та коли мені до шістнадцяти лишалося два дні, я пішов у перший бій, стріляв,— і по мені стріляли. Час усе пришвидшив.

— Ще й десяти годин не минуло, як я побачила тебе з вікна, а ти вже хочеш, щоб я відважилася...

— Кохані й богом обрані вмирають молодими...

— Неправда.

— Правда. Це вірш такий. Ах, яке коротке життя, а світ такий прекрасний. Хто тобі сказав, що хвилина менша, ніж сто років?..

— Озирнися.

— Хочу дивитися в очі твої.

— Вогонь...

Граф озирнувся. Справді — десь за Ринковою вулицею, в горах, трохи нижче від обрію, світилася червона пляма.

— Це на перевалі, через який я приїхав до тебе.— Граф ще не міг чи не хотів нічого збагнути.— Хто там о цій порі розклав вогнище?

— То не вогнище,— невесело заперечила дівчина.— То стіжок сіна.

На тім розмова урвалася, а хвилини за три після Глини та Вацека, які принесли вістку про втечу коваля Гаковим конем, Граф із Чорново-лосою повернулися до весільного залу, в тлум і гармидер танцюючих і хмільних, що пригощали один одного.

— Як собі хочеш,— сказав Гак до Шефа.— Закабалили вони вас і задурили вам голови так, що найпростіших речей не розумієте.— Він осягнув поглядом зал і кивнув головою на писаний білими літерами червоний транспарант.— Референдум три «так»? Навіть якби всі поляки одноставно були «за», цього не вистачить, щоб Захід погодився на кордон по Одрі. Ви гадаєте, американці відмовляться від німецької промисловості, їхньої воєнної моці? А німці зречуться земель, на яких сиділи сотні років?

— А що, ми мусимо зректися?— запитав старший сержант.— Ми сиділи на них раніше й довше. Як сила буде — згодяться.

— А матимете землю, то не матимете тягла. Якби навіть усю пепеер запрягли в плуга, не потягнете. Трумен має коні й трактори, але червоним їх не дасть.

— Польщі повинен дати,— заперечив Шеф.— Зрештою, я теж не в партії.

— А це що таке?— перебив його Гак, киваючи на орден Слави.— І не сором поряд з польськими хрестами носити?

— Чесно зароблений. Три танки треба спалити, щоб дали. Якби давали за польські села, то пан поручик теж міг би...

— Очі вам засліпило на старості. Трьох зірочок від двох не відрізните?

— Перша за навчання в школі підхорунжих, друга — за партизанщину. А хто дав третю?

— Та, котра одна-єдина на цій землі має право: підпільна Польща.

— Була така за німців. Тепер нема.

— Я з вами, старший сержанте, щиро, як з давнім знайомим, але це не означає...

— І що, з тієї ширості, з тієї доброзичливості ви послали коваля по решту свого війська?

Між ними запало напружене мовчання. Стоячи за два кроки від них, Граф обмінявся з Глиною кількома словами, і тепер обидва подавали знаки, що мають про щось доповісти.. Не зводячи ока з колишнього підхорунжого, Шеф одхилився й з непорушним виразом вислухав повідомлення про пожежу.

— Навіщо вони сюди йдуть?— іще раз запитав він у Гака, не дочекавшись відповіді на попереднє запитання.— Щоб у людей стріляти та палити будинки?

— А може, на інше весілля?

— Для чого ці балачки?— Старший сержант махнув рукою.— Пан боявся, що я порушу слово й заманю пана в пастку?

— Як не раз уже бувало.

— Бувало,— погодився Шеф після короткого роздуму.— Тепер треба буде трохи інакше...

Надто довго тривала ця розмова, аби лишитися непоміченою. Люди забавлялися, танцювали, оркестр грав, як і досі, але в тому кутку залу стало трохи просторіше, бо й свої й чужі підтяглися, щоб бути ближче.

— Вийдімо всі на ганок.— Шеф навіть не підвищував голосу, його й так почули.— Повториш, Глино, якщо хтось недочув.

Намагаючись не виказувати хвилювання, всі з удаваними посмішками рушили до дверей. Гак спинився на секунду біля Органіста, взяв у нього з рук склянку з горілкою і, відтягнувши розстебнений кітель, вилив за пазуху.

— Всі на вихід,— повторив Гак.

Ті цивільні, що стояли близько, з полегшенням зітхнули, бо нема нічого гіршого, ніж стрілянина, здійснена в приміщенні. Якщо вже сутички не минути, то краще хай вона буде надворі.

У тисняві настрій передається швидко, і ось уже знову одна за одною пішли в танок пари. З висоти оркестрового подіуму було видно, як з різнобарвного розмаїття танцюристів поступово зникає зелений колір мундирів, витікаючи до виходу. Останнім, накульгуючи, вийшов Глина й причинив за собою двері.

Перед ганком утворилося неправильне півколо, відкрите до заграбованого вікна, за яким при лампі з геть закіптюженим склом Соб і Кудлатий різалися й далі в карти, навіть призабувши, навіщо їх залишили разом.

— Гей, ви там! Перерва!— наказав Шеф гравцям.

Він став трохи вище од решти, на сходи, тримаючись однією рукою за стовпчик, а другою — за сволок низького дашка. На обличчя йому лягав рожевий відблиск далекої пожежі на перевалі.

— Думав, розійдемося вранці, але через ту пожежу довелося раніше. Пан поручик викликав підкріплення, а зараз він повинен його затримати, щоб не ввійшло до міста.

Всередині будинку гухкав бубон, пищали скрипки, лише тут запала раптова тиша. Здавалося, ніхто не рухається, але коло розламалося і в іншому місці; і обидві групи розступились: біля ганку лишилося п'ятеро солдатів та міліціонер, навпроти — восьмеро з банди.

— Товариш старший сержант має рацію, хоч і не повністю...— відповів Гак.— Кидай, Кудлатий, оті карти до холери й лапни рукою за глечиком.

Ті, що по той бік заграбованого вікна, й досі грали, та тепер поскоплювалися. Між великим глечиком і фрамугою лежала обережно затиснута ручна граната, з якої Соб ще на початку зірвав кільце. До-

силь було схопити її й блискавично кинути — й не стало б стількох людських життів.

— Вибух гранати знищить усіх, але не тих, що незабаром будуть тут,— щонайдовше за чверть години. Перевал зовсім недалеко.— Гак показав на високі стовпи вогню.— Розійдімося по-доброму. Даю вам шанс з огляду на давнє знайомство зі старшим сержантом. Шуруйте звідси, гнатися не будемо.

— Поки граната вибухне, мине добрих шість секунд,— нагадав Шеф, тоді швидким рухом зірвав ППШ зі сволака й, зігнувшись, вистромив дуло:— Жоден живим не лишиться...

Кудлатий не стримав цікавості й визирнув за ґрати — що там робиться. Соб скористався з нагоди й схопив його за руки. Обидва повалилися на підлогу, перевернувши столик, на них посипалися карти, полетіли недокурки, тарілка з рештками хліба та ковбаси. Знадвору не видно було, що робиться всередині, чулися лише стогін й вовтузіння.

Цабе ще на початку сутички вскочив з ганку до сіней. Хряснули двері. Стіною пробігла тінь. Ще якийсь грюкіт, запала тиша.

— Пусти,— почувся здавлений голос Кудлатого.— Пусти, бо кістку зламаєш, холеро.

— Потерпиш,— відповів Соб.

— Все в порядку, громадянине старший сержант.— Цабе підвівся з підлоги і визирнув крізь ґрати.

Шеф за весь цей час навіть не здригнувся, але й з Гака не зводив очей.

— Вийдете крізь браму, потім вулицею просто через ринок,— неприродно спокійним голосом почав пояснювати Шеф.— І як тільки зустрінете своїх, повертайте разом з ними в гори. За годину після сходу сонця чекайте на перевалі. Від вас залежить, чи ваш ватажок повернеться, чи переживе він цю ніч. Перша куля з вашого боку рикошетом влучить у нього... Ну, що ж, дибайте.

Спочатку рушив один, за хвилину, повагавшись,— троє, за ними знову один і ще один. Кілька перших кроків усі шестеро ступали, озирючись, поволі, а потім пішли швидше, щоразу з більшою впевненістю, що за спиною не пролунає черга. Кожен поводився по-своєму, в ритмі власних думок.

— Я, мабуть, залишусь,— нерішуче мовив Органіст.

— Не тут,— відрізав Шеф.

Бородань зупинився, хотів був іще щось сказати, але тільки стеноу плечима і відійшов.

— Випускайте тепер отого з комірчини. Нехай забере пістолети та головні убори. Автомати лишаться!

Першим вийшов Цабе із зброєю через руку і пороздавав своїм. За ним Кудлатий з пістолетами в кобурах та шапками, але босий.

— Віддай йому чоботи,— наказав Шеф.

— Він програв їх у «дурня». Все було чесно,— пояснив Соб.

— Віддай!

Поки Кудлатий узувався, а тоді ще раз збирав головні убори та пістолети, поки йшов до брами, Гак мовчки стояв біля ганку.

— Розведу своїх по місцях,— запропонував Суворий. Шеф кивнув головою, і солдати подалися в бік цвинтаря, до того муру, що відгороджував костюл од лук.

— Розставити дротяні загородження?— спитав Глина.

— Не зашкодить,— згодився старший сержант.

Міліціонер відійшов до каштана, свиснув Гнідому, як мисливець собаці.

За спиною Шефа відчинилися двері, голосно бухнула музика, і на порозі став поручик Береза.

— Владеку?..— звернувся він до Гака.— Ти тут, а Марина каже, пішов не попрощавшись...

— Я зараз повернусь. Іще трохи з товаришем старшим сержантом побалакаю,— відповів Гак і, зачекавши, поки причиняться двері, додав: — Руїна, смішний військовий огризок, цей ваш дружок.

— Кажали, що то ваш приятель. Нам він ні брат, ні сват.— Шеф знизав плечима.

— Тоді чому ви тут? Заплатив?

— Бачу, пан поручик по-іншому розуміти не годен. А може, мені вже просто остогидли трупи, пожежі й різні сучі сини, які хотіли б...

— Довго маю стриміти на мушці?

Шеф опустил дуло, пригасив у собі злість і вже спокійно запропонував:

— Перейдімо до брами.

Гак обернувся й рушив перший, засунувши руки в кишені, а старший сержант два метри праворуч і півметра за ним, саме на такій відстані, щоб у разі потреби не натискувати на спуск, а бити прикладом.

— Усі ми недогризки, недобитки, недопалки.— Шеф промовляв тихо й якимось незвичним для себе голосом.— Не сьогодні, то завтра будемо смішними. З генерала Совінського¹, про якого тепер вірші складають, теж сміялися б, якби не загинув, бо був кульгавий.

Вони дійшли до куті огорожі перед косяолом. Звідти було видно, як у глибині вулиці, ведучи Гнідога за вуздечку, Глина витягав з брами обплутані колючим дротом козли, забарикадовуючи прохід.

— Не довіряєте, думаете, мною пожертвують?— глузливо спитав Гак.

— По-різному може бути. Залежить від того, хто перебере на себе керівництво. Може, то буде такий, що давно чекав нагоди.

— Є спосіб не допустити такого навіженого до влади, але для вас це не підходить.

Запало тривале мовчання, бо Шеф не розпитував, що то за спосіб, а просто при місячному світлі вдивлявся в обличчя Гака, ніби в книжку, з якої хотів вичитати правду. Після вересня тридцять дев'ятого всі побачили, де біле, а де чорне, де свій, а де ворог, і помилки траплялися рідко. А в сорок четвертому, коли вже видно було омріяний берег, усе раптом так переплелось, брат ладнав зброю на брата, а син ішов із сокирою на батька. Хіба що рідній матері можна було вірити, але чи можна вірити підхорунжому навіть з власної роти?

— Жоден з моїх перший не вистрілив,— нагадав Гак.— Жоден не сховав зброї за сволоком...

Шеф подумав: брехливі твої слова. Просто ми не дали вам можливості цього зробити.

— Пан поручик може йти,— раптом промовив він.

Гак не зрушив з місця.

Старший сержант закинув ППШ на плече і повторив різкіше:

— Йди!

Аж тепер Гак обернувся й, не підводячи голови, рушив бруківкою. Відстань між ними поволі більшала — зараз ще можна було наздогнати ватажка банди й ударити його прикладом по голові або прошити чергою, не цілячись.

Назустріч з'явився Глина. За ним, цокаючи підковами, ступав кінь. Обидва вдали, ніби не помітили ватажка банди.

Підійшовши до козлів з колючого дроту, Гак виявився сам на порожній Ринковій вулиці.

— Гей, друга рото!

Зачувши цей окрик, він зупинився і озирнувся.

— До референдуму лишилося кілька днів. Потім — амністія.

Не відповівши, Гак протиснувся між двома козлами ліворуч, потім

¹ Юзеф Совінський (1777—1831) — генерал, боровся в легіонах Домбровського, втратив ногу в кампанії 1812 р., загинув під час повстання 1830—1831 рр.

праворуч, тоді знову ліворуч. Колючого дроту між ним і Шефом ставало дедалі більше.

Дехто спостерігав за всім цим крізь фіранки й шпарини у віконницях. Ці люди бачили: Гак ішов до ринку й щоразу менше дроту відділяло його від Органіста, який виглядав з-за наріжного будинку.

— Пане капітан, маю честь доповісти, що ескадрон уже прибув.— Бородань махнув рукою позад себе, на кіннотників, що тупцювали по той бік ринку. То був, звичайно, не ескадрон, але добрий десяток вершників.

— Передати їм, щоб затримали решту?

— Передай...— згодився Гак.

Він ступив крок уперед і поклав руку на кобуру бороданя:

— Позичте, поки свій дістану. Ну й передайте, що мали передати.

— Слухаю.

Органіст козирнув, обернувся кругом, як на плацу, але, не зробивши й двох кроків, дістав кулю. Він рвучко ступив уперед, ніби його штовхнули в спину, вклякнув на коліна й упав долілиць. Йому ще вистачило сили зіп'ястись на руках і спитати сповненим болем голосом:

— Пане капітан! За віщо?..

— Ти ж хотів тут залишитись.

Лікті Органістові підігнулися, й він упав на брук.

Вершники почули постріл і під'їхали ближче. Один з них, із зіркою підпорука над козирком, нахилився з сідла.

— Пане капітан, решта загону прибуде за чверть години. Органіст казав...

— Не має значення, що він казав,— перервав Гак, сідаючи на коня, підведеного йому ординарцем.— За мною!

Вершники розвернулися на місці, заокотіли копитами й зникли у вулиці, що вела до перевалу. Як потім казали люди, ще не можна було вгадати, «чи завертають, чи вертають».

Уже гримнув перший тієї ночі постріл і на ринковій бруківці залишилася лежати людина, та коли кінський тупіт стих на пагорку за кузнею, то ніхто ніби нічого не чув і не бачив. Нічого, крім місяця на небі і його щораз довших тіней.

Тиша розшарувалася, мов сир і сироватка в молоці, що звурдилось. Окремо мовчали вулиці, що чекали світанку за віконницями, наперекір їм гомоніла ксьондзова хата, сяючи на всі боки вікнами, й окрема тиша стояла довкола кам'яного муру, що оточував косяол і цвинтар.

Шеф поволі йшов уздовж своєї бойової лінії. Праворуч могилки, зарослі молодого травою, доглянуті, як на селі, бо ж місто було невелике, кожне недбальство сусіди помічали, а ліворуч огорожа, поставлена років сто тому, але, за старою військовою традицією, здатна захистити від куль, шкода тільки, що не мала бійниць. Удень марно було просити в ксьондза дозволу ховатися за муром, бо ж обіцяли йому, що стрілянини не буде.

Може, зрештою, і справді не буде?.. Як пролунав той самотній постріл на ринку, в Шефа було бажання самому піти або послати когось, щоб дізнатися, що сталось; але він стримав цікавість. Чи Гак стріляв, чи стріляно в Гака, то з'ясується вранці. Замало сил було в старшого сержанта, щоб ризикувати,— ще когось поранять чи вб'ють. Зараз мусив повести себе мудро, як на глибокій воді,— не робити зайвих рухів, хай течія зносить. До берега лишалося зовсім недалеко.

У музику, що долинала з будинку, в ритмічне гупання бубона й контрабаса впліталось неголосне постукування,— то зовсім близько Суворий, поставивши кулемет на триногу біля хижки гробаря, мостив камінці, вибудовуючи бійницю.

— Ну й що, гратиме? — спитав Шеф.

— З гикавкою. Бракований інструмент. Сам знаєш: не військові, а цивільні стріляли з нього п'ять років тому.

— Переважно тягали його з місця на місце й ховали по різних закутках.

— Невідомо, що для такої машинки гірше.

— Може, не повернуться,— мрійно сказав Шеф.— Відпустив я того Гака. Соромно свого колишнього підхорунжого тримати під дулом, як заложника.

— Ти ж казав мені сьогодні, щоб я в люстро подивився й згадав, як мені свої рота розірвали.

— Ну, це тебе поліція за політику,— відповів Шеф у задумі, дивлячись на вертикальний рубець, який перетинав брову й шоку сержанта Суворого, стягав шкіру й «мружив» око, чи то хитро, чи то глузливо.

— Гадаєш, Гак більше любить ППР, ніж довоєнна дефензива — кому ну?

Шеф не відповів, лише згорбився, втяг голову в плечі й перемінив тему:

— Година до світанку.

— Й за чверть години можна багато встигнути,— нагадав Суворий, невидимий у згуслій темряві.

Шеф усміхнувся сам до себе. Якось на укріпленому плацдармі за Одрою, біля розбитого артилерією містечка, вклинилися вони серед ночі в таке місце, звідки ні вперед, ані назад. Добре, що перед самим світанком у німців скінчилися освітлювальні ракети,— отих п'ятнадцяти хвилин полякам вистачило не тільки для того, щоб узяти полоненого, а й щоб знищити гранатами вузол зв'язку, підпалити цистерну з бензином і повернутися до своїх.

Були там усі ті самі, що й тут, окрім Графа, якого тепер було добре чути, бо бренькав на російській гітарі, позиченій у ксьондза.

Весільний гомін нагадував гудіння вулика, а на тім тлі то виринала, то стихала мелодія пісні про піхоту й дзвін. Хлопець грав та ще й підсвистував. Мабуть, був не сам, бо для себе так не старався б.

Під білим березовим стовбуром Соб і Цабе прилаштували широку дошку, втиснувши один її кінець між огорожу й дерево, а другий сперши на залізний ажурний хрест під муром.

Суворий спробував, чи міцно тримається та полиця, а потім відступив на крок і спостерігав, як обидва солдати виймали з мішка гранати й викладали їх рядочком. Займалися вони тими приготуваннями без особливого ентузіазму, бо гранати були вже не армійські, а їхні власні, щоправда, поцуплені.

— Таке добро змарнуємо, а потім з чим на рибу? — бурчав Соб нібито собі під ніс, але так, щоб було чути.

— А може, й не змарнуємо,— втішав його Цабе.

— Скількох ви тоді в Колобжегу закидали? — спитав Шеф, хоча добре сам пам'ятав.

— Вісімнадцятьох! — озвався Цабе.

— Сімнадцятьох,— уточнив Соб.

— Якщо вони раптом тут проходять, вогонь відкриємо лише після вас.

— Гарзд,— згодився Цабе.— Бо як завчасно зняти стрілянину, вони розбіжаться на всі боки. Й усе зійде нанівець.

Соб тільки кивнув головою на знак згоди і знову взявся до гранат, але коли Шеф рушив на звук гітари, Соб зупинив його і вказав на іншу стежку:

— Краще оцією,— порадив він.

Старший сержант послухався і крізь густий морок уздрів між деревами Графа, який був не сам, хтось тулився до нього. То мала бути дівчина, якій він скоріше напівголосно розповідав, ніж співав:

...далеко чи близько від рідних сторін,
завжди піхоту,
завжди піхоту,
завжди тебе закликає дзвін.

Скінчивши, він ще раз просвистів мелодію приспіву, вже за спиною Шефа, який тим часом здивав у кінці стежки Корбу,— той сидів на вогкій од роси траві могили.

— Тобі що, Польща мала? Мусиш на небіжчикові сидіти?

— Найзручніше.

— Тільки чорта й баби бракувало...

— Поки місяць кидає тінь,— показав капрал на темно-синє небо,— чорт не приступиться. А баби бракує, бо я послав би її по ті огірки, що в глечуку на вікні. Старі дуже, але невідомо, чи молодих малосольних дочекаємося. Налити? — Корба витяг з трави пляшку й другу склянку.

— Тільки не на посту.

— Шеф ніби знову в старій ролі. Але ж ми вже цивільні. Відучора.

Шеф унікав дискусії, він лише знизав плечима, але не міг одійти просто так, удаючи, ніби його ніщо не обходить.

— Як тільки щось...

— А як нічого?

— Якщо нічого, то завтра вранці поїдемо далі, тож гляди нам зубів не повибивай.

Узяв горілку з рук капрала, вилляв на могилу хрест-навхрест, як це роблять селяни, струшуючи на підлогу останні краплі для домовика. Здавалося, він пошпурить пляшку за мур або копне і відкине ногою, але в останню мить, мабуть, шкода стало, бо Шеф удав, ніби забув про неї.

Хрестів було небагато, костьольний мур круто звертав за розлогим каштаном. Під деревом маячив нерухомий кінь, а над муром стирчав багнет, на якому рожевів одблиск із вікон ксьондзвої хати.

— Гак бачив ті загородження,— мовив Шеф у темряву, в бік багнета.— Він туди не піде, але треба було б комусь одному пильнувати.

— Я товариша Конрата просив, і він обіцяв, в разі чого, вистрелити з нагана,— відгукнувся голос невидимого Глини.

Хто не знав, міг би подумати, що то Гнідий промовив. Шеф усміхнувся з того кінського жарту і з наївності горбаня, який гадав, що в бою може почути револьверний постріл.

— Я видав йому й ракетницю: три червоних, дві зелених ракети...— випередив докір міліціонер, ніби прочитавши думку Шефа.

— Брамун треба замкнути,— перебив Шеф.

— На засуві. Я ще й дротом обкрутив.

— Дротом...— промовив Шеф з повагою і злістю водночас.— Розумно. А зараз обійдіть усіх і попередьте, щоб першими не стріляли. Хай чекають, поки Соб і Цабе кинуть гранати!

Глина підійшов ближче, виструнчився як міг і відрапортував командирові:

— Слухаю!

Тоді зашкунтильгав під мур, узяв карабін і рушив у бік Корби, але Шеф затримав його:

— Повернись.

Старший сержант зачекав, поки міліціонер підійде ближче.

— Почекай,— сказав він м'якше.— Може, не прийдуть... Перекуримо?

Шеф простягнув коробочку, змайстровану з авіаційного дюралюмінію, пригостив махоркою, вділивши клаптик рівненько складеної газети. Він дістав з нагрудної кишені запальничку, виготовлену з патрона протитанкової рушниці. Щоб викресати вогню, обоє мимохіть прихилилися до муру, а припалені цигарки сховали в долоні. Таких, що не навчилися курити обережно, за війну лишилось небагато.

Вони мовчки затягалися грубо накришеною махоркою, випускаючи сизі струминки диму. Десь на половині цигарки Глина тихо промовив:

— Я недовго буду в міліції, бо люди сміються — горбатий, мовляв, у мундирі... Вступлю до музичної школи. Хай три, п'ять, хай навіть десять років... Все одно. День і ніч гратиму, поки навчуся так, щоб люди слухали і навіть зблизька не помічали мого горба...

Шеф слухав, не дивлячись на хлопця. Слухав і розглядався довкола: кінь, каштан, стодола, потім дім священника, сповнений музикою, гоном і світлом, далі дзвіниця, стрімкий дах, могили й мур. По той бік муру невеличкий трав'янистий схил переходив у луку з острівцями верболозу, тернику й диких груш. Земля бралася передсвітанковою млою, віддалені предмети розпливалися в ній.

А ближче мріли кінь, каштан, священників будинок...

Гнідий переступив з ноги на ногу, підвів голову й нашорошив вуха. Глина саме казав Шефові про свій горб — і урвав себе на півслові.

З боку міста долинув крик найраннішого, найретельнішого півня. Коротко мукнула зі сну корова.

Гнідий мовби й не чув цих звуків — ступив до муру, покрутив головою, поводячи своїм єдиним оком по луці і стрижучи вухами.

Міліціонер із старшим сержантом презирнулись. Усе було ясно.

— Я їм зараз скажу.

Глина кинув недопалок, затоптав його і, спираючись на карабін, рушив, погойдуючись, попід муром.

Тіні кущів на луці, імла й непорушність. Може, щось і ховалося в тій імлі, але зараз, перед світанком, усе блякло й ледь бовваніло.

Біля муру стало зовсім тихо, і, здавалося, ще гучніше залунала музика. Контрабас та бубон гучали, як африканські тамтами, й ці звуки розлягалися над росяною лукою аж до самісінького небокраю.

Глина докульгав до хижки гробаря та тієї щербини в мурі, з якої стирчало дуло розкаряченого на трьох ногах кулемета, й повернув назад. На луці, якщо придивитись уважніше, вже можна було помітити не якісь там невиразні плями, а досить густий і довгий, потрійний стрілецький цеп. Таке наслідування кавалерійських шеренг було модне на заході серед танкістів і десантників. Той непомітний і таємничий гість із неба зараз, певно, у Гака, подумав Шеф, і може, навіть перейняв у нього командування.

Ще важко було відрізнити людину від куща, але кущі темніли й далі на своїх місцях, а люди пересувались, і їхні постаті окреслювалися в тумані дедалі чіткіше. Можна було розгледіти вже і рух ніг, і погойдування плечей.

Багнет Глини завмер над муром, а голова вистромилася з-за кам'яного стовпця. Глина квапився, повертаючись, і не чув тепер нічого, крім власного дихання й гупання серця. Десь у такому ритмі посувався й ланцюг піхотинців. Вони не бігли, але йшли прискореним кроком, проминаючи останні кущі й розриваючи останні пасма туману. Їхнє праве крило, що сунуло, на щастя, в бік Суворого, вже добиралось до того місця, де лука переходила в трав'янистий схил костьольного пагорба.

Глина поглянув на Шефа, але той заспокійливо підняв руку з дірчастого кожуха ППШ й показав у бік муру ліворуч. З-за кам'яної огорожі костьолу полетіли гранати, полетіли рясно, мов груші з дерева. Серед тиші, підкресленої весільною музикою, гранати здавались не грізнішими від звичайнісінького каміння. Коли б можна було на мить спинити їхній лет і полічити, то набралось би, певно, не менше, як півтори дюжини.

Суворий притиснувся до кулемета, Соб і Цабе, вхопивши в широкі правиці по три металевих яйця, вже висмикували запобіжники для повторного кидка. Граф нетерплячим рухом відсилав дівчину до священникового будинку, а Корба приготував свого маузера з дерев'яною кобурою-прикладом, постукував ним об мур, бо затвор не зразу ставав на своє місце.

Бандити, що сунули цепом, видно, ще нічого не збагнули: надто багато каменюк зависло в повітрі, щоб повірити, що то гранати. І лиш коли ці «каменюки» попадали на землю, коли дві чи три, слабше кинуті, підстрибуючи, покотилися травною пагорба, хтось устиг крикнути:

— Падай!

Кінець слова потонув у гуркоті майже одночасних вибухів і в сліпучих спалахах. Хлопці попригиналися за муром, бо від протипіхотних гранат осколки летять далеко, але не встигла ще влягтися луна від вибуху, як над муром зблиснули автомати Графа й Шефа, короткими серіями, з характерним звуком заскрекотав маузер Корби, сухо стріляв карабін Глини й соковито татакав кулемет.

Уночі й сірника за кілометр видно, не те що вибух ручної гранати. Для тих, що стежили з перевалу, й костюол, і дзвіниця на тлі неба окреслились, наче підсвічені прожектором.

Батальйон уже кілька годин був на ногах, бо ще надвечір було отримано шифровану радіограму: Гак збирається на ніч до містечка. А десь біля восьмої, вже як запали сутінки, начальник штабу дивізії спитав по телефону, де, до біса, ота полуторка з демобілізованими розвідниками. Чи не ночували вони, бува, біля мосту? А як з'ясувалось, що й там їх не було, то капітан, командир полкової розвідки, заклався, що його вихованці чатують на Гака в тім містечку.

Коли ж забабахкали гранати, всі все збагнули, дарма що довкола була темна ніч... Взводи, які тим часом піднялись на перевал, залишились на місці, бо дороги на південь ще не були застережені й банда, вислизнувши, могла відступити в гори, до чехословацького кордону.

Телефоністи, які знають усе або майже все, казали потім, ніби командир стримував тих, що надто рвалися в бій.

— Штука ж не в тому, щоб налякати, а щоб ліквідувати всю банду й покласти нарешті край тій грі в піжмурки. Шеф не простақ якийсь, та й хлопці в нього не дітлахи, знають, на що йдуть, з потрухом з'їсти вони себе не дозволять.

Так говорив полковник і загалом справедливо, але всім однаково було шкода гартованих на фронті друзів зі старої гвардії, тож не диво, що капітан розвідки, відійшовши вбік, лаявся й смалив цигарку.

А тим часом у містечку після гранатного салюту вдарили всі стволи й, головне, кулемет, котрий виплюнув зо три десятки набоїв, трохи затнувся, але, подолавши гикавку, випустив ще одну довгу чергу.

Наступ бандитів захлинувся. Однак це були професіонали, які не раз виходили з пасток, тож, відступивши метрів на п'ятдесят і трохи оговтавшись, вони відповіли вогнем, зробили ще кілька кроків назад і залягли за кущами.

Все це не тривало й двох хвилин. Постріли нажахали оркестрантів, і тільки не вельми тверезий ударник прогупав ще кілька тактів.

Одне за одним погасли вікна в ксьондзовому будинку, згорбившись, вибігали з нього люди й зникали у темряві.

— Дуже вони нервові,— зауважив Шеф.

— Кожен хоче бути вдома — бодай сякий-такий одяг та постіль винесе, як почнуться пожежі,— пояснив йому міліціонер.

— А знаєш що, Глино? Зіхер іст зіхер¹, як казав один німець.— Старший сержант вручив йому ключ од комори.— Забери з будинку всі бандитські автомати й віднеси їх до дзвіниці.

— Ясно. Й ранець із запасними магазинами?

— Й ранець.

Глина рушив, не пригинаючи навіть голови, бо довкола панувала тиша. Стрілянина вщухла так само швидко, як і почалась. Ніхто не хотів марнувати патронів, а в п'ятмі можна було стріляти тільки в якісь невиразні плями або ж на спалах. Лише один автомат озивався з луки через певен проміжок часу одиночним пострілом — чи стрілець був недосвідчений, чи, може, перевіряв затвор після осічки.

— А пукав би ти бабі в горщика! — вигукнув Граф і підійшов до Шефа.

¹ Обережність — це обережність (нім.).

— Ану марш на місце! — скомандував старший сержант. — Заразно зуби щирити. — І він знову легенько постукав по прикладі. — А пика в тебе така, мовби орден дістав, — додав лагідніше.

— Що там орден, громадянине старший сержант... Широ кажучи, вчора, коли Суворий той вусик зламав у свічці, я не з відваги залишився, не тому, що служба чи дружба, Польща народна чи незалежна, бо до всього того було байдуже... А тепер я думаю — то не життя, коли ти сам-один.

— Зачекай хвилину!..

Десь біля ринку заіржав кінь. А може, тільки здалося? Ні, бо Гнідий, що, почувши постріли, влігся був під каштаном, занепокоївся.

Ще раз почулося іржання й раптом урвалося.

— Перевір, що то за кінь на ринку. А потрібна буде допомога — свисни.

Граф мав велике бажання поговорити ще трохи, але наказ є наказ, тож він рушив схилом поміж могилками. Розвиднілося вже настільки, що, дійшовши до входу в костюл, він розрізнув не лише візерунчасту браму в кінці липової алеї, а й Ринкову вулицю. В її глибині маячили облутані колючим дротом козли, а далі — невиразні обриси ринку.

Тиша. Довга черга, що пролунала на луці глухо, відбилась од мурів костюлу. Граф подумав: або хтось із наших необережно висунувся, або ж це сигнал.

Хтось крикнув, зацокотіли копита по бруківці. На Ринкову вулицю вилетіло кілька вершників, і Граф пошкодував, що не встиг туди раніше, бо якщо стріляти, мав би добігти до брами.

Коли перші коні на всьому скаку перескочили через загородження, з долішнього вікна басовито гукнув дуплетом штуцер, і двоє вершників упало на брук.

Перекинувши ноги через низький парапет, Конрат сплигнув на вулицю й, спершись спиною об стіну, звів руку з наганом. Граф скоріше відгадав цей рух, аніж побачив. На бігу все в нього перед очима підстрибувало й мерехтіло.

Цокіт копит по бруківці. Коні в шаленому леті. Наган вистрілив раз, удруге, втретє... Хтось іще, зойкнувши, звалився на землю. Вдарив автомат, і старий на очах почав маліти, зсуваючись по стіні.

Щойно Граф добіг до останньої пари лип на алеї, як перед замкненою брамою з'явилися коні. Вони так різко повернули вздовж муру, що Граф навіть просунути ствола крізь решітку не встиг.

Замелькали кінські голови над огорожею. Вершники просто з сідел вибиралися на мур, а з муру стрибали на подвір'я.

Граф свиснув на пальцях і, лігши за старою липою, зняв четвертого вершника.

Черга у відповідь зідрала кору зі стовбура, оголивши білу, як кістка, деревину.

Шеф, спираючись спиною на каштан, дав кілька коротких черг, аби притиснути бандитів до землі й допомогти Графові. Потім клякнув на коліна, змінив магазин і наказав Глині:

— Клич усіх, окрім Суворого. Відкинемо вершників за мур, поки їм не надійшла підмога.

— Вже надходить! — доповів міліціонер, вихилившись за огорожу.

— Ну, то стій тут. Близько не підпускай, а ми тим часом... Корбо, за мною! — гукнув він, біжучи поміж могил.

На краю цвинтаря Шеф упав за кам'яним хрестом і причаївся. За ним уже ляскали поодинокі постріли міліціонерового маузера та гвинтівок Соба й Цабе, аж захлиналися чергами автомати й кулемет бандитів, що знову наступали. А наш кулемет під хижкою гробаря, хай йому чорт, мовчав.

Із тіні, з-під муру вихопилося двоє бандитів. Шеф скопив одного, а Корба, що лежав на кілька метрів ближче до костюлу, та Граф з-поміж лип прошили другого перехресними чергами.

Ніякої відповіді на постріли. Невже їх було тільки двоє? Неправда, більше...

— Вилазь з ВІНу¹, сучий сину! — гукнув Корба.

Ніякої відповіді. Лише з луки дедалі ближче стріляли бандити, а наш кулемет і далі мовчав. Якщо вийдуть на штурмову відстань, то саме час допомогти своїм: три карабіни не стримають таку навалу.

— Гей, відважна бабська с..., як там служиться у Гака? — під'юджував бандитів капрал, трохи підводячись, щоб краще бачити.

З вікна будинку по вулиці Костьольній, з мезоніна, бабахнув постріл. Червона смуга, як дріт, уп'ялася в пошиття стодоли. Друга... третя... На стрісі застрибали ще невеликі, тремтливі язички полум'я.

Корба підхопився.

— Ти куди? Стий!..

— Вивіску нам спалять ті кугути короновані! — гарикнув капрал, обминаючи на бігу Шефа.

Коли він вибіг з-поміж могил на відкритий простір, старший сержант дав чергу по вікнах, звідки стріляли, але постріл пролунав знову — вже з горища. Червона смуга досягла Корби, й капрал полетів через голову, мов заєць.

Убитий?

Якусь хвилю він лежав нерухомо. Потім повільно, намагаючись не виказати себе різким рухом, простягнув руку до маузера, який випав був у нього з рук. Звинувшись, наче земляний черв'як, дзьобнутий сапою, Корба одним ривком утиснув тіло за цямрину криниці.

Три червоних язички полум'я на стрісі стодоли злилися й тепер жадібно поглинали соломі, вириваючи цілі жмути й шпурляючи їх угору смолоскипами.

Раптом розчинилися двостулчасті двері, і в них постав Сивий, притискаючи під лівою пахвою дошку з новим малюванням; правою рукою він підняв угору ліхтар, ніби хотів краще роздивитися пожежу.

Черга з-під муру здерла з дверей віяло трісок, черга Графа з костьольної алеї скресала іскри з каміння. Знову кілька пострілів з-під муру, потім постріл Корби з-за криниці.

Сивий завив і кинувся до дзвіниці. Він біг нерівними стрибками, ніби в нього вселилося два посварених чорти. Згубив дорогою дошку й ліхтаря — спалахнула калюжа вихлюпнутого гасу. Може, саме ці нескоординовані рухи врятували Сивого від рясних куль — жодна навіть не дряпнула його, він досяг дзвіниці й грюкнув за собою кутими залізом дверима.

Майже одночасно з тим грюкотом вибухнули гранати на луці, до цвинтаря теж долетіла перша граната, здійнявши між хрестами фонтан землі.

Нарешті люто задуднів наш кулемет; може, він ще прислужився б справі, якби знову, цього разу остаточно, не вийшов з ладу.

Бандити добігли до муру й почали його перелазити. Щоразу вище здіймалося полум'я пожежі, щоразу світліше ставало за муром, що оперізував костьол, будинок священика і цвинтар, а вони сунули, ніби та нетля, що злітається на світло.

Шеф покликав своїх, сам відтяг Корбу під дзвіницю, але двері були засунуті зсередини. Глина гукав Сивому, щоб відчинив, та дідька лисого там можна було щось почути чи второпати, а тим більше переконати недоумкуватого. Отак було втрачено фортецю, яку з годину могли б утримувати. Отже, хлопці лишилися між могилками.

Зграї куль прошивали повітря, стинаючи гілки й шаткуючи листя, дзвеніли по залізних хрестах, лупали каміння й цеглу, але не потрапляли в ціль. Темні постаті, які важко було розгледіти, перескакували з місця на місце, прискаючи вогнем із стволів.

Перебіжка Сивого від стодоли до дзвіниці, а потім Шефа, який пе-

¹ ВІН — скороч. від «Воля й незалежність» — нелегальна військово-політична організація, яка в 1945—47 рр. вела боротьбу проти народної влади у Польщі.

ретьяг Корбу туди ж, нарешті крики Глини під засунутими зсередини дверима — то останні події, які вміщуються в часі і піддаються описові. Пізніше навіть чорт не зміг би второпати, хто, що і як, — лише великий стовп вогню, стрілянина і удари дзвона на сполох.

Той подзвін засвідчив, що Гак уже на цвинтарі, під костьолом. І саме в цей час на командний пункт дістався солдат третьої роти, тієї, що мала відрізати дорогу з містечка на південь, у гори, й доповів, що вони вже годину утримують дорогу до чехословацького кордону, але досі не повідомили про це, бо в радіостанції сіли батареї, а ракетами не хотіли виявити себе.

Не чекаючи, поки зв'язковий закінчить рапорт, не чекаючи й наказу полковника і діючи, таким чином, усупереч статутіві, капітан, командир роти полкової розвідки — той самий, що зачитував наказ про демобілізацію, прощався із взводом і передавав посилку для поручика Берези — підняв роту, розгорнув її в бойові порядки.

Зарипіли ремені, в швидкому темпі загупали солдатські чоботи. Й поки полковник зарядив ракетницю й звів курок, рота почала бігти.

Дзвін гучав безперервно.

Світляна смуга перекреслила небо, що почало вже бліднути, й розприснулася зеленими зірками. Вони ще горіли на небі, зарум'янілому на сході, ще не впали, як з різних точок довкола містечка, ніби обведенного обручем, злетіли вгору такі самі ракети й зійшлися на умовлене побачення над костьольною дзвіницею.

Дзвін, здавалося, ні на мить не замовкав до самого похорону, хоча це не так, бо тоді, як промовляв полковник, а потім ксьондз, і коли капітан, командир полкової розвідки, закрив обличчя долонями і сльози текли йому між пальцями, — тоді напевно мала бути тиша.

Отже, якась перерва в тому гучанні була, й не лише після потрійного салюту, який не зовсім у лад зробили солдати-новобранці, бо ще замало були натреновані. Сивий знову сполошився разом із птаством і потяг за ливну. Підмінили його ті-таки новобранці, похитуючи в такт виголеними, як бубон, синявими маківками, вони дзвонили дедалі голосніше, бо дзвін для такого випадку — це найпростіша і найвеличніша музика.

На ганку священикового будинку поручик Береза, й досі в застібнутому мундирі, спершись об стіну, повільно говорив до офіцерів, що прийшли на допомогу, й до Марини, яка заплела коси віночком:

— Не думав, не гадав, бо ми з ним обидва — випускники тридцять восьмого року. Й потім разом, як брати, були в стількох боях...

Під муром рядочком лежали вбиті. Обличчя прикриті шапками й кашкетами різного крою, з орлами, оберненими до стіни. Однак Гака, першого скраю, можна було впізнати з мундира й ремінного плетеного шнурка на шиї, з якого хтось уже відчепив пістолет.

— Учора ввечері я був переконаний, що ніч мине спокійно, а в разі потреби всі стануть до оборони, — вів далі Береза, — а той ваш старший сержант заперечував, що всі — то те саме, що ніхто, і для кожної роботи, коли її виконувати як слід, потрібно кілька справжніх фахівців. Так сказав той старший сержант, прізвища не пам'ятаю... Може, ти, Марисю, запам'ятала?

— Я не спитала, як його звати. — Дружина підтримувала його за плечі.

— Він, може, й казав мені, але я гублю слова... Лікар твердить, що це минеться...

— Я знаю того старшого сержанта. То все мої хлопці, з полкової розвідки, — заспокоїв Березу капітан. — Навіть маю до одного з них листа від матері й сестри з Радомська, знайшов у штабі після їхнього від'їзду... Але це, зрештою, вже не має значення. Йдіть відпочивайте. Було, минуло. Все в порядку. В порядку...

Біля костьольних воріт солдати підсаджували на машину полоне-

них. Збоку стояв санітарний автомобіль з відчиненими дверцятами, а в ньому, під наглядом вусатого санітара лежав на ношах Корба, обмотаний закривавленими бинтами.

Підійшов Сивий зі своєю вивіскою, підсунув дошку під ноші, а потім торкнув капрала за плече раз і вдруге. Корба розплющив очі, потемнілі від болю, потім заплющив їх знову.

— Чого ти? Ну, чого? Йди звідси...— лагідно відганяв Сивого санітар.— Дай людині спокійно померти.

Капрал Корба зачув ті слова.

— Не діждешся,— пробурмотів він.

Обернувши голову, Корба якийсь час дивився на червоний автомобіль, намальований скраю дошки, що виглядала з-під нош, навіть усміхнувся, але відразу ж спохмурнів.

— Візьми за роботу.

Він подав Сивому годинника з ланцюжком, а потім одвернувся і вступився поглядом у той бік, де на місці стодоли диміли недотлілі балки. Посеред згарища стирчав кістяк обгорілої полуторки.

З того місця, над яким взвод салютував, уже пішли не тільки солдати та цивільні, а й найпобожніші жінки — час був ставити картоплю на обід.

Біля піщаних горбочків з однаковими хрестами, ще без табличок, лишилося всього четверо: низько похиливши голову, стояла навколішках Чорноволоса; поряд з нею так само клякнув Цабе й кулаком завбільшки як буханець бив себе в груди; незрушно стояв простоволосий Шеф із складеними для молитви руками, а півкроку за ним Суворий спирився на стовбур каштана.

З тіні під деревом склистим оком позирав на людей Гнідий, але серед них бракувало його хазяїна.

Могила, біля якої стояла навколішках дівчина, була вкрита гілками розквітлої черемхи. До хреста могили, де був похований Соб, колючим дротом прикрутили металевого Ісуса. На третій лежав кашкет з орлом І Армії, якого свого часу підібрав був Глина, коли він спав з голови солдата, що простував на Берлін. У четверту могилу хтось увіткнув старомодну палицю з металевою головкою.

За муром марширувало військо. Видно було стволи карабінів, закинутих за плече, збиту ногами куряву, й линула знайома мелодія, яку кожен взвод виспівував на свої слова:

Цариця полів, найперша в бою,
боронить піхота вітчизну свою!..

Анельцю, як довго мені ти листів не писала,
Анельцю, ти вірність свою зберегти обіцяла...

Снігами й болотом,
крізь вітер і сльоту,
далеко чи близько від рідних сторін,
завжди піхоту,
завжди піхоту,
завжди тебе закликає дзвін...

Прошло військо, проїхали машини й дві польові кухні.

— Якщо хочемо до вечора дійти до мосту, то час рушати. Нашої полуторки вже немає,— нагадав Суворий.

— Хочемо,— погодився Шеф, натягаючи кашкета.

— Горбатову кінь уже не потрібний,— мовив, підводячись, Цабе. Не дочекавшись ні схвалення, ані заперечення, він почав нав'ючувати Гнідого розбухлими рюкзакками.

— Сліпе, старе, але завжди допоможе...— примовляв Цабе й раптом почав терти очі, розмазуючи пилюку по обличчі.— З конем легше, аніж самому.

Нарешті один за одним рушили до брами: Шеф першим, а Суворий — останнім.

Коли проминали санітарну автомашину, Корба довго дивився їм услід і лише в останню мить неголосно гукнув:

— Суворий!

Сержант підійшов, повернувшись до пораненого лагіднішою щодою, й по хвилі мовчання з усмішкою запитав:

— Ну що, про фірму не забувати? Коли треба для пікніка чи для весілля?

— Ні. Фірма прогоріла. Я хотів тільки сказати: не думай, що я залишився через оту зламану свічку. Як ніхто, то ніхто, а коли всі, то всі.

— Ясно, Корбо, кожен з нас вирішував сам. Не було ніякого наказу.

— А чи пам'ятатиме тут хтось, що був Граф, був Соб?

— Та всі повинні...

— Ну, то привіт.

— Привіт.

Спорожнілою дорогою, що вела попід костьольною огорожею, вийшли в поле три солдати й кінь. Тяглися за ними короткі полудневі тіні й більше нічого, бо, оскільки Гак загинув, солдати стали вже не потрібні. Містечко хотіло думати лише про те, що буде сьогодні й завтра, і забути, що було вчора,— по можливості якнайшвидше.

Може, саме тому ніхто потім не доглядав надто старанно за тими чотирма могилками.

Найдовше зберігалася могила Графа. Не те, щоб дівчина дбала, бо вийшла заміж під наступний великдень, але з Радомська раз на рік приїжджали дві жінки — молодша й старша.

Потім уже тільки старша.

А це ось віднедавна — ніхто.

Заставка і п'янівка Наталі Козакової

*З польської переклав
Володимир БУРБАН*

